

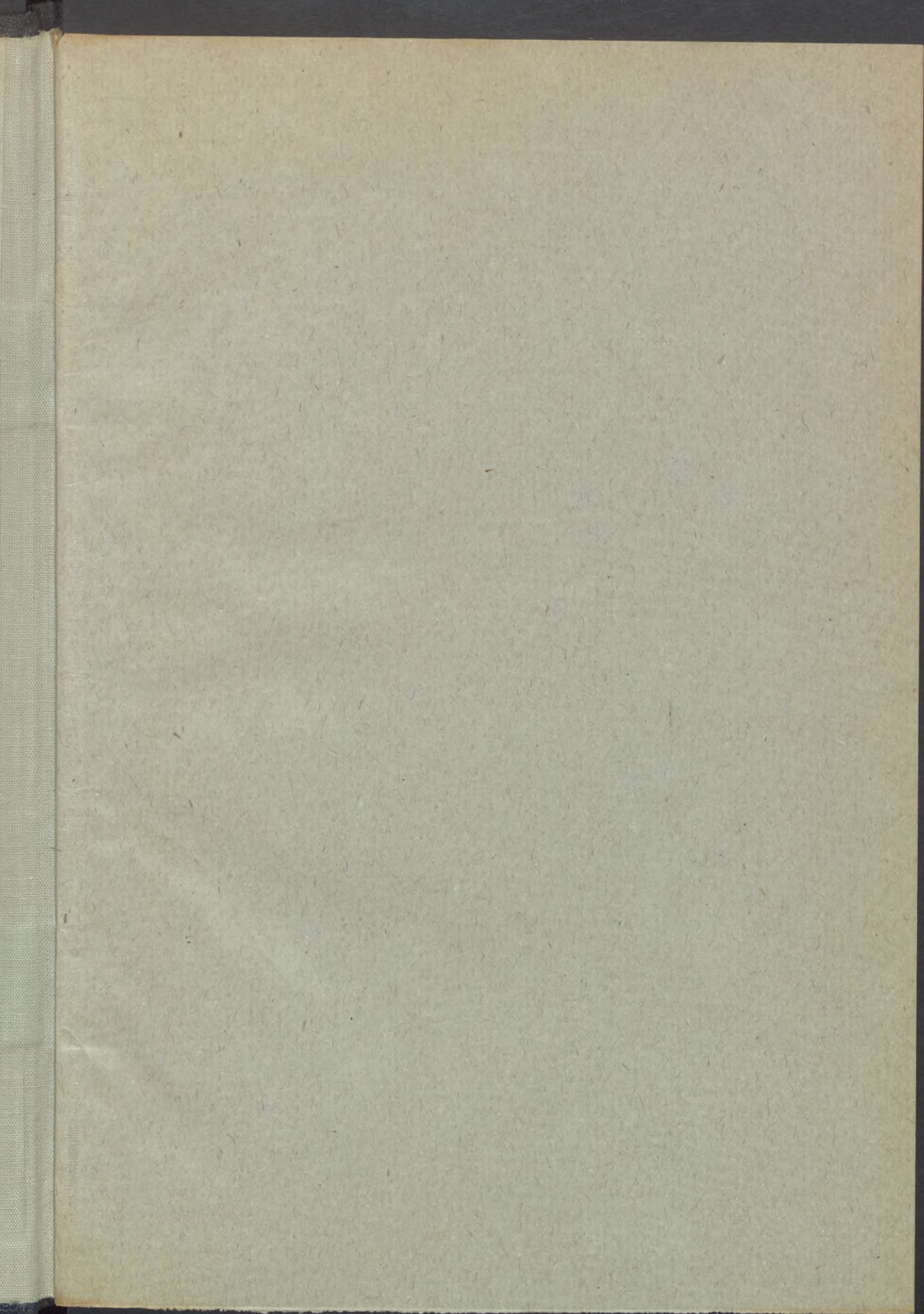
285.574

The image shows the front cover of a book. The spine and the four corners are reinforced with a dark blue, pebbled material, likely leather or a high-quality faux leather. The central portion of the cover is covered in a dark, marbled paper with a complex, swirling pattern of black, dark grey, and light grey/white. The number '285.574' is printed in a gold-colored font on the upper part of the spine.

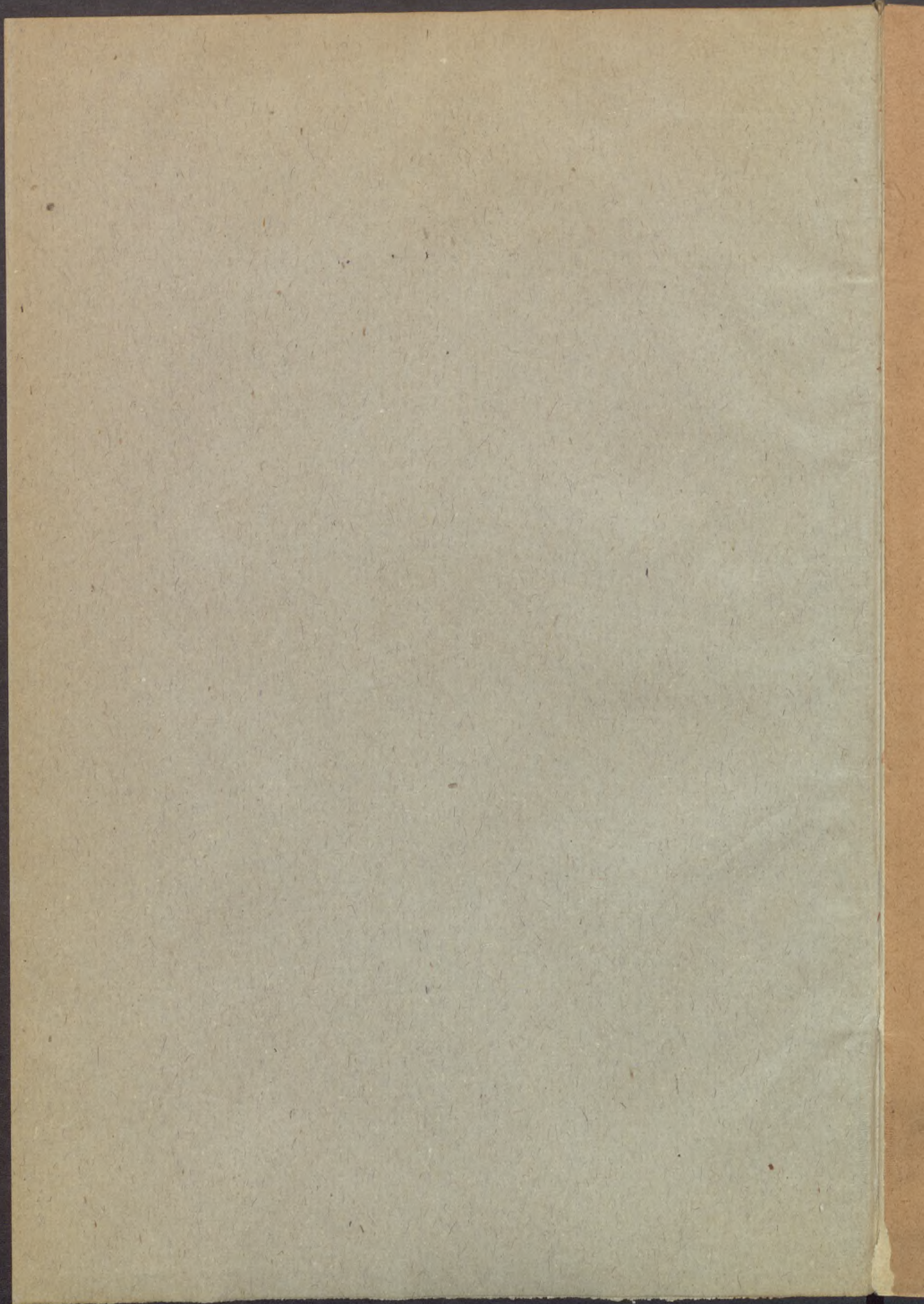

285574

A MÉRNÖKI TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZET KIADVÁNYAI

É. 19. FÜZET.

CSÁNYI KÁROLY

A
MŰEMLÉKRESTAURÁLÁS

A MÉRNÖKI TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZET
1942. ÉVI TANFOLYAMAINAK ANYAGA

É. 19. FÜZET

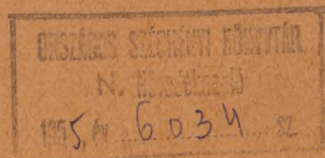
1945

EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST

285574

1

Csányi Károly:

A műemlékrestaurálás.

I.

Ipolyi Arnold hazánk műemlékeinek leglelkesebb apostola a Magyar Tudományos Akadémiában 1861. december 21-én „A középkori emlékszerű építészet Magyarországon” című előadását e szavakkal kezdte: „A nemzetek nagyságának és tehetségének jelzői nem csupán a történelem lapjai, de kitűnőleg a monumentális művek is: azon emlékszerű műalkotmányok, melyek néma bár, de élő emlékek, magának a történetnek kútforrásul szolgálnak”, majd így folytatta: „Nemzeti multunknak vannak századai, melyekből egy sort nyelvünkön nem vagyunk képesek felmutatni, míg ugyanazon századokból magas műveltségi állapotot tanúsító számos műemlékünk maradt ránk. — Minden ilyen nemzeti műemlék elenyészttével tehát nyilván történetkönyvünknek egy-egy lapja szakad ki! — A legjelentékenyebb és legrégebb műemlékek azonban már a tárgy természeténél fogva építészetiek.”

Ipolyi szavai tehát világosan meghatározzák a műemlékek fontosságát, azok fenntartásának szükségességét és itt különösen a nemzeti szempontot hangsúlyozza.

De hát mi is a *műemlék*?

A műemlékek fenntartásáról szóló 1881. évi XXXIX. törvénycikk így határozza meg: „Műemlékek elnevezés alatt értik a földben, vagy a föld színén levő minden olyan építményt és tartozékát, mely történeti vagy művészeti emlék becsével bír.” E törvény 4. pontjában azt mondja: „A fenntartandónak nyilvánított műemléket a tulajdonos saját költségén épségben fenntartani köteles; javításokat, bővítéseket vagy átalakításokat azon csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélyével s az általa meghatározott módon tehet”. Ezt kiegészíti a 6. pont: „Amennyiben a fenti kötelezettségüket nem teljesíténék, a vallás- és közoktatásügyi miniszter a mű- vagy történeti emlék fenntartását, esetleg annak szükséges kiigazítását elrendelheti és végrehajthatja.”

De elég hosszú ideig tartott, amíg ez a — ma már elavult — törvény megszületett.

A Tudományos Akadémia már 1847-ben felhívta a figyelmet a műemlékek védelmére. Ez év február 22-én tartott ülésből lelkes felszólítást intézett minden, a nemzeti becsületet szívében viselő magyarhoz a hazai műemlékek ügyében: „Míg más nemzetek multuk mind-

azon ereklyéit, melyek egykori műveltségük és fényük felől tanúságot tesznek, nagy gonddal megőrzik, megújítják, hű és díszes rajzmunkákban a művelt világgal közlik, addig mi, hidegek régi dicsőségünk és annak emlékei iránt, azokat is, miket elmúlt századok viharjai megkíméltek, lelketlenül vagy észre sem vesszük és legjobb esetben az idő pusztító fogának, semmit sem téve, zsákmányul engedjük, vagy magunk elveszesztjük, a legtiszteletesebb romokat széthányatjuk, hogy új házaink néhány kövel olcsóbban épüljenek; a faragásokat szétszórjuk... csoda-e, ha egykori emlékeink annyira megfogytak.“

E szöveget mintha még ma is érvényben volna!

Már az 1848. évben itt az Akadémiában került szóba a műemlékek védelmével megbízandó „régészeti bizottság“ felállítása. *Dr. Henszlmann Imre* báró *Eötvös József* miniszternek ilyen javaslatot nyújtott be. De az akkori zavaros viszonyok miatt ezt az ügyet nem tárgyalhatták, majd pedig az 1848—49. évi szomorú időszak után Bécsben, a központi kormány, az 1850. évi császári elhatározás alapján, az építészeti műemlékek felkutatására és fenntartására központi bizottmányt, az ú. n. *Centralcomission*-t állította fel és annak hatáskörét Magyarországra is kiterjesztette.

De a Tudományos Akadémia sem hagyta el ezt az ügyet és a hazai műemlékek védelmét saját kebelében akarta rendezni; e célból 1858-ban megszervezte az állandó archeológiai bizottmányt. Szabályzatában az 5. pont azt mondja: „Feladata egy rövid közérthetőségű utasítás kidolgozása, mely a romladozásnak kitett emlékek fenntartását előadja és tanítsa.“

A bécsi *Central-Comission* illetékessége 1860-ban Magyarországon megszűnt és az 1866-ban kiadott legfelsőbb elhatározás alapján ennek teendőit a Magyar Tudományos Akadémia archeológiai osztályára ruházta. 1872-ben *Pauler* miniszter egyelőre ideiglenes műemlékbizottságot létesített, mely nemsokára megkezdte működését. Teendője elsősorban az volt, hogy a műemlékekről megbízható törzskönyvet készítsen (megjegyzendő, hogy ez még ma sincs meg), mert csak így lehet nyilvántartani és kijelölni azokat a műemlékeket, amelyek: 1. akár művészeti, akár történelmi becsűek, vagy helyi vonatkozásuknál fogva helyreállítandók volnának; vagy amelyek: 2. további pusztulástól megóvandók és fenntartandók, végre: 3. melyek azok, amelyek sem az első, sem a második csoportba nem tartoznak ugyan, de megérdemlik, hogy leírásokban, rajzokban és felvételekben megörökítenek.

Amint látjuk, már itt különböző csoportokba sorozták a műemlékeket, fontosságuk és sajátságuk szerint.

A már említett 1881. műemléki törvény végre véglegesítette a *Műemlékek Országos Bizottságát*, amely lelkesen fogott feladataihoz és több restaurálást indított meg.

Ma ez a bizottság mint olyan, nem létezik, csak a nevét viseli tovább, helyette az ügyvezető elnök vezetésével, egy műemléki hivatalt működik, melynek feladata az új műemléki törvény* megalkotása.

* Most kerül tárgyalásra a képviselőház ülésén.

A Műemlékek Országos Bizottságának egyik fontos feladata a műemlékek védelme. Mi hát voltaképpen a műemlékvédelem? Röviden szólva a védelem feladata, hogy a régi emlékek fennmaradjanak és a pusztulástól megóvassanak. A pusztulásnak több oka van:

1. A tudatlanság és nemtörődömség.
2. Nyerészkedési vágy.
3. A kor haladásának hamisan beállított kíváncsi.
4. Szépítési törekvések a műemléken, megújítások és átalakítások.

A művészettörténet egyik feladata az, hogy ráterelje a figyelmet a műemlékekre. Ehhez járul a régi alkotások iránti kegyelet; a fenntartás tehát mindenképpen fontos, mert azok megsemmisítésével, miként *Ipolyi* szavaiból is megérthettük, multunk egy-egy darabja pusztul el. Ezért óvjuk meg régi templomainkat, városházainkat, régi épületeinket, tereinket, régi városképeinket, mert tanúi régi dicsőségünknek, kultúránknak és forrásai a hazaszeretnek. Ahogy szeretem például szülővárosomat, Győrt, úgy ezt a szeretetemet kiterjesztem az egész országra, hazámra is.

Az első világháború után megtörtént, hogy Franciaországban egész épülettömböket, középkori kolostorokat eladtak gazdag amerikaiaknak. Ezeknek az emlékeknek a köveit becsomagolva szállították az újvilágba és itt újból felállították. Ezek környezetüktől megfosztva, talajukat veszve, ott inkább csak kuriózumok, míg hazájukban élő emlékek voltak.

A mai forgalmi igényeknek is nem egy műemlékünk esett áldozatul. Így pusztultak el Kolozsvár festői városkapui és így semmisültek meg fővárosunk régi kapui is.

A műtörténet érdeke elsősorban az, hogy régi emlékeink, lehetőleg érintetlenül fennmaradjanak, mert csak így szolgálhatnak hiteles adatokat építészettünk történetéhez. Képzeljük el, milyen gyönyörű lehetett *Zsigmond* király és *Mátyás* palotája Budán, mily nagyszerű volt *Mátyás* király, romjaiban mostanában napfényre kerülő palotája Visegrádon és mily nagymértékben gyarapította tudásunkat román kori építészettünkről az Esztergomban kiásott királyi vár (32—35. kép). Az ilyen régi emlékek fennmaradása különös értéket ad egy-egy helynek, egy-egy városnak. Ezt tapasztalhatjuk Sopron példáján, ahol a mult városképe mindenkét elragad; ezt láthatjuk erdélyi városainkban, Brassóban, Segesvárt és Nagyszebenben is. Vagy nem-e tudunk gyönyörködni Nürnberg, Rothenburg vagy a franciaországi Carcassonne, az olasz Siena, Orviëto, későközépkori, vagy Ravenna ókeresztény jellegében.

Mindebből azt látjuk, mennyire fontos műemlékeink megőrzése, fenntartása és a pusztulástól való megóvása.

De hát mi módon járjunk el, e téren? Erre vonatkozólag nem egyszerű a felelet. Minden kor másképp cselekedett. Régebben például a restaurálás fogalmát még alig ismerték, ekkor ugyanis a kor stílusában új építményt emeltek a régi helyébe, vagy a régít az új stílus formáiban átépítették. Például a meghagyott gótstílusú szentélyhez

barokk hajót csatoltak, vagy a román hajóhoz jóval magasabb és terjedelmesebb gót szentélyt építettek. (1—2. kép.)

A restaurálás fogalmával tulajdonképpen csak a XIX. század ismertetett meg bennünket, de ennek a tartalma, a mikéntje is egyre változott. *Pollák Mihály* a XIX. század elején a boltozatai által veszélyeztetett pécsi székesegyháznak neogót jelleget adott, a külsőhöz kulisszaszerűen hozzáépített formák által (24. kép); a XIX. század közepétől és különösen annak második felében, a régi stílusok beható tanulmányozása révén kialakul az a restaurálási mód, amely inkább pusztított, mint megőrzött. Nagyobb kár a műemlékállományt csak akkor nem érte, amikor a restauráló mester egyenértékű volt a régi alkotóval és az újjáépített épület művészi szempontból is megállja helyét. De a műtörténeti érték ekkor is veszendőbe ment.

Igy alakul ki a stílustisztaság fogalma. Ez azonban sokat pusztított műemlékállományunkban. A XIX. században e jelszóval a középkori templomokat megfosztották későbbi barokk berendezési tárgyaitól, vagy nem egyszer eltávolítván az épületről a barokk részleteket, ezáltal megváltoztatták annak egykori festői képét. Minden stílusnak megvan a történelmi háttére és a létjogosultsága.

*

A francia forradalom pusztításai nyomán legelőször Franciaországban indult meg a műemlékek nagyszabású helyreállítása. Az alaposan megrongált Louvre jórészt újjá kellett építeni. St. Denis székesegyházát, különösen pedig annak nyugati, még román stílusú homlokzatát ez okból újból felépítik, a párizsi Notre Dame homlokzatát is alaposan helyreállítják. A középkori formák legalaposabb ismerője, *Violet-Le-Duc* széleskörű munkásságot fejtett ki. Újjáépítette például Pierrefond várát. A nagy székesegyházakban eltávolították a templom falainak belső vakolatait, hogy így a szerkezeti részek jobban érvényesülhessenek. Ezáltal azonban megfosztották a középkori templomokat legszebb ékességüktől: a belső színhatásuktól, a kifestéstől. Ez a magyarázata annak, hogy Franciaországban alig egy-két románkori templom festett díszre maradt meg és hogy a gótikus festés maradványai szinte teljesen megsemmisültek. Pedig a középkori belső terek mindig színesek voltak.

Egyúttal a franciáknál emelik fel a műtörténészek és archeológusok tiltakozó szavukat legelőször a túlzott restaurálások, vagy ahogy ők mondják, *a restauratorok vandalizmusa* ellen, amikor így nyilatkoznak: „Nem látja-e senki, hogy minden régi emlékeinket kijavítva, módosítva, átalakítva, megfosztjuk azokat az ő hangulatuktól és az ő ékesszólásuktól! Nem kell némává tenni történelmünknek eme tanuit; az ő tanításai hasznosak nekünk és azokat teljes szívünkkel meghallgatva, leszünk hívek hagyományainkhoz... A nyerhető legbiztosabb bizonyítékok azok, amelyeket múltunk szemlélete nyújt nekünk“.

André Hallays a *Journal des Débats*-ban, 1899-ben foglalta ilyen módon össze tiltakozását a stílusegység rögeszméje ellen és egy emlékekkel kapcsolatban így kiált fel: „A restaurátorok jártak erre; mindent lekaptak... Az emlékekből annak lelke elköltözött, kiüldöz-

ték azt a kőkaparók. “ Még a francia középkori építőművészet atyamestere, *Viollet-Le-Duc* sem volt mentes e kritikáktól, mert nem helyeselték túlzásba vitt megújításait. Különösen az oktalan kiegészítést és egységesítést kifogásolták. „E két művelet kényes — mondja *Hallays* —, a második majdnem bűnös. Az, aki valamely emléket kiegészíteni akar, kettős veszélynek teszi ki magát. Egyrészt az építész régészeti elfogultságának engedhet. Másrészt félni lehet, hogy a modern praktikus nem bír a hajdani művész kezűgyességével.”

Hazánkban báró *Forster Gyula* „A műemlékek védelme” című könyvében lép fel először 1906-ban a műemlékek túlzott restaurálása ellen. Erre az alkalmat a kassai székesegyház helyreállítása adta. *Forster* szavait idézem, hogy hitelesen adjam az ő véleményét: „Már réges-régen azokat a nézeteket vallottuk, melyeket *Hallays* és mások, kik a restaurátorok vandalizmusát ostromozzák. Iparkodtunk is azoknak, amennyire tőlünk függött, érvényt szerezni. Egyik legjellemzőbb példa erre a *kassai székesegyház* helyreállítása, melynél határozottan azt az álláspontot foglaltam el — mondja *Forster* báró —, hogy annak háromhajós alaprajzát a helyreállítás alkalmából nem szabad elváltotztatni öthajósra (16—17. kép) az alatt a cím alatt, hogy a középkori építész tulajdonképpen öthajós templomot tervezett s kontár munkások voltak azok, akik az eredeti tervet megváltoztatva, az egyházat öthajós helyett háromhajósra építették. *Steindl* építész konstruktív szempontból, az épület biztonságának követelményeit hangsúlyozva, ellene volt a háromhajós beosztás megtartásának. *Schmidt Frigyes*hez fordultam — írja *Forster* —, ki a magyar kormánynak a műemléki ügyekben az ő páratlan tudományával, hazánk iránt való szeretettől is lelkesítve, rendkívül becses szolgálatokat tett. Őt kértem meg bíró gyanánt az archeológiai álláspont megmentése végett. *Schmidt* igazat adott, hogy az archeológiai álláspontot védelmeztem, s kijelentette, hogy az meg is tartható; az épület biztonsága érdekében végrehajtandó bizonyos munkálatok esetén, melyek azonban oly költséget igényelnek, hogy végeredményben a háromhajós beosztás megtartása sem kerül kevesebbe, mint az öt hajóval való rekonstrukció. Végre a döntés azt eredményezte, hogy az archeológiai szempontnak a restaurátor által hangoztatott szerkezeti és biztonsági igények mellett vissza kellett vonulnia.”

A fenti tárgyról így ír *Schmidt Frigyes* 1885 április 27-én Bécsben kelt levelében: Wenn man bei Beginn der Restaurationsarbeiten schon bestimmt in voraus gewusst hätte, dass das ganze Gewölbe-System abgetragen werden muss, so hätte man nicht anders vorgehen können als dies geschehen ist. Ez tehát igazolja *Steindl* javaslatát.

Alaprajzi változtatás történt a *budai koronázó főtemplomunknál* is (20—21. kép). Mégis el kell ismernünk, hogy úgy a kassai székesegyház, valamint a koronázó főtemplom mai alakjában is felemelő érzést kelt minden szemlélőben és áhítatot ébreszt a hívő lelkekben.

„De nem az a feladat — mondja *Forster* idézett könyvében —, hogy az építész az ő tehetségét, az ő fantáziáját ragyogtassa, hanem az, hogy a műemlékek stíljének alapos ismeretében, az eredeti építész szellemi művét a legnagyobb tiszteletben tartva, szeretettel és min-

den kitelhető gonddal iparkodják a műemléket eredeti állapotában megvédeni s fenntartani."

És a mai felfogás igazat is ad neki.

Ebben az irányban működött *Möller István*, boldogult elődöm a középkori építészeti tanszéken. Sőt, ez irányban alapvető munkálkodást fejtett ki *Zsámbékon* (27. kép) több, mint ötven évvel ezelőtt. A gondos kéz munkájával fogott ugyanő a *gyulafehérvári* székesegyház restaurálási munkáihoz (30—31. kép).

Az ő nyomdokán halad *Möller* egykori munkatársa (*Kolozsvár Ferences* kolostornál) *dr. Lux Kálmán*, a M. O. B. építésze; ebben az irányban próbálkoztam jómagam is a *győri* székesegyház helyreállításánál és ezt az irányt képviseli a fiatalabb nemzedék restauráló építész tagja *dr. Lux Géza* is.

Mintegy a középúton haladt *Essenwein*, a nürnbergi Nemzeti Múzeum igazgatója, a lébényi román stílusú templomon már 1872—1879-ben végzett helyreállító munkáinál (5. kép).

Németországban *Cornelius Gurlitt* tört lándzsát az újabb felfogás érdekében. A németek egyébként is — mint mindenben — alapos előkészítő és alapvető munkát végeztek a „Denkmalpflege“ címen, több éven át rendezett kongresszusokon. 1900-ban pl. *Tornow* építészeti tanácsos próbálta pontokba foglalni a helyes restaurálás alapelveit: ezek a pontok azonban ma már nem mind állják meg helyüket. De természetesen olyan pontokat is említ, amelyek ma is érvényesek. Ilyenek: „Az építésznek nem szabad azalatt az ürügy alatt, hogy a jó ízlés ellen elkövetett hibát kijavítja, az eredeti formán változtatást tenni. A helyreállítás előtt a régi mű pontos felvétele készítendő el, mert csak így lehet azt alaposan tanulmányozni. Helyesen mondja azt, hogy: A helyreállítás akként fogantatandó, hogy a régi mű eredeti megjelenése és annak sajátja teljes terjedelmében megmaradjon, tekintet nélkül arra, hogy a helyreállítási munka egyszerű kijavítást és karbahelyezést, vagy kiegészítést, megújítást, vagy bővítést foglal magában.

Ha a megtámadott részek már semmiképpen sem menthetők meg, csak akkor szabad azokat újakkal helyettesíteni. A régi és az új közötti színekülönbség kiegyenlítését az időre kell hagyni.

Ha elkerülhetetlenül szükséges — mondja *Tornow* —, hogy valamely építészeti emlék bővítessék, ezek az eredeti építő felfogása és szellemében hajtandók végre.“ Ez ma már csak olyformában érvényes, hogy a kibővítésnek a régi épület hangulatához és festői összehatásához kell alkalmazkodnia (37. kép).

Gurlitt nem mindenben értett egyet *Tornow*val. Ő elismeri minden stílus létjogosultságát, de a régi stílusban való kiegészítést hamisításnak mondja; ez okból azt kívánja, hogy az épületek az ú. n. stíluszerű restaurálástól óvassanak meg. „A restaurálásnál is, mint minden más művészi tevékenységnél — vallja *Gurlitt* — teljesen a saját szellemüket kell követniök.“ Vagyis ő visszatér ahhoz az elvhez, amit a régiek követtek. Helyesen állapítja meg azt, hogy a fenntartásnak nemcsak a régi épületekre, hanem a hozzákapcsolt, részletekre, a beléhelyezett emlékekre, az épület egészére ki kell terjeszkednie. Valamely

épület történetét, annak külső megjelenéséből csak úgy tudjuk leolvasni, ha a keletkezés után létrejött változások is megmaradnak. *Gurlitt* különbséget tesz a szerkezeti baj és a külső (felületi) romlás közt. Szerinte a céljának meg nem felelő templomot át kell építeni. Az építész feladata a régi épületből megmenteni azt, ami megmenthető; de a hozzáépítés nem az épület régi stílusában, hanem a művész egyéniségének megfelelő formában készüljön, de azért az a régi épületbe művészileg beleilleszkedjék.

Az 1904-i Madridban tartott építészkongresszus kétféle emléket különböztetett meg: élő és holt emléket. *Élő* emlék az, amelyet ma is eredeti rendeltetésének megfelelően használnak, *holt* emlék az, amely már hivatását betöltötte. Ez utóbbiakat mostani állapotukban kell fenntartani, tehát biztosítási munkákkal, amennyiben létük veszélyeztetve van; az élő műemlékeket pedig szakszerűen kell helyreállítani, hogy céljuknak továbbra is megfelelhessenek. De a restaurálást csakis hozzáértő, abban jártas építészek végezzék.

Itt még kiegészítésül néhány általános szabályt említhetünk:

A régi épületeket óvjuk a felszivárgó nedvességtől (Pécs, ókeresztény sírkamra, nyírbátori ref. templom). Gondoskodjunk jó szellőzéstől, jó tetőzetről, mert ez óvja meg elsősorban az épületet. Javításokat csak olyan mértékben eszközöljünk, hogy azok az épület hatását ne zavarják. Óvakodjunk a tetőzet alakjának megváltoztatásától, igyekezzünk a régi jellegnek megfelelő tetőfedést (zsindely, cserép) alkalmazni. Sok kárt okozhat a régi padlóburkolat megújítása. Amíg a régi mázas téglalapok és a kehlheimi kőlapok nagyon jól megfeleltek, annyira elvetendő az új cement- és cementmozaiklapok.

Általában tehát elmondhatjuk, hogy egy-egy műemléket régi alakjában, régi céljának megfelelően és régi környezetében őrizzük meg. A romokat lehetőleg festői alakjukban tartsuk fenn és csak oly mértékű biztosító munkát végezzünk, amely az építmény fennmaradását biztosítja, (zsámbéki templomrom, margitszigeti kolostor romja), de festői képét nem rontja el.

Az állam és a közületek feladata a műemlékek számbavétele és fenntartásuk feletti felügyelet, mert bennük olyan kultúrértékeket bírunk, amelyekre bátran hivatkozhatunk régi műveltségünk igazolására. Szükséges tehát, hogy a közönségbe is beleneveljük a mult emlékei iránti kegyeletet. Még inkább áll ez az építészmérnökökre. Fontos tehát, hogy építészképzésünkben a mult emlékeinek, azok formáinak beható ismertetése megfelelő módon helyet foglaljon!

Max Dvorak: *Katechismus der Denkmalspflege* című munkájában (Bécs, 1916) az elmondottakhoz hasonlóan foglalkozik a műemlékek fenntartásának és restaurálásának kérdéseivel.

Dr. Gosztonyi Gyula: A mérnök szerepe a műemlékvédelemben című, 1940-ben megjelent doktori értekezésében inkább elméleti szempontból foglalkozik e kérdéssel, de úgy a műemlékfeltárásoknál, valamint feldolgozásuknál a gyakorlati tudású építészmérnököt helyezi elsősorba az elméleti tudású műtörténész helyett. Helyesen mondja, hogy: „műszaki társadalmunknak rá kell ébrednie arra, hogy súlyos

kötelességei vannak a műemlékek védelmében és a műemlékkutatás terén“.

Művészeti és művelődéstörténeti alkotásoknak elpusztítástól, sérüléstől, összeomlástól (romlástól), elcsúfítástól való megóvása a műemlékvédelem feladata. Ide sorozható még a műemléknek a történelmi keretben való megőrzése, azonkívül a régi szép városképek megóvása, végül a zavaró környezettől való kiszabadítása.

Mindazokban az országokban, ahol a műemlékvédelem megvan, ez kizárólag állami feladat. Emellett azonban lehetnek olyan magán-egyesületek is, amelyek egy bizonyos feladat elvégzésére hivatottak (pl. a visegrádi váregyesület). Németország területén különféleképpen alakult a műemlékvédelem, Ausztriában a Műemléki Hivatal, hazánkban a Műemlékek Orsz. Bizottságának a feladata. A fentiekből következik, hogy a műemlékvédelmi törvények is országok szerint különböznek. A műemlékvédelem egységességének, illetőleg módjainak megállapítására törekedtek Németországban a Műemlékvédelmi kongresszusok; az első 1900-ban Drezdában jött össze. Ezzel kapcsolatban folyt Németországban az ingó- és ingatlan emlékek összeírása és közzététele (eddig 300 kötet jelent meg, 500 kötetre van tervezve), amely mintaszerűnek mondható.

A műemlékvédelmi törekvések, egyes ókori példaktól eltekintve, 1800 táján kezdődtek, amikor is a figyelem ráterelődött a régi korok emlékeire. (Példa erre Marienburg fenntartása.) (*F. Gilly, M. v. Schenkendorf, Schinkel*). Rendszeres és tervszerű állami műemlékvédelem azonban csak a XIX. század 30-as éveiben indult meg és pedig legelőször Poroszországban. 1843-ban találunk itt először állami műemlék-konzervátort. Franciaországban 1837-ben létesül a „Comission des monuments historiques.“ Ebben az időben a stílusztiszta újjáépítések, amit még ott is keresztülvittek, ahol erre alig állott megfelelő részlet rendelkezésre. Ekkor születtek azok stílusztiszta újjáépítések, amilyen pl. Wartburg. Ezzel a módszerrel azonban sok régi részlet is elenyészett, illetőleg megsemmisült a művészettörténet nagy kárára. Így újítták meg e korban a régi falfestményeket, önkényesen kiegészítettek középkori épületeket (Meisseni dóm tornyai). 1900-ban kezdődik a mai felfogású műemlékvédelem, melynek célja az emléket régi alakjában megtartani (konzerválás, fenntartás), szabaddá tenni; újját és kiegészítést csak a legszükségesebb esetben alkalmaznak és ezt lehetőleg láthatóan, jól megkülönböztethetően végzik.

*

Angliában is hasonló hibákat követtek el a restaurálás terén, mint nálunk. Ez a kor felfogásában gyökeredzett. Elriasztó példák Worcester, Chester és Lichfield dómja, úgyszintén a yorki székesegyház. 1877-ben alakult meg a Műemlékek Társasága. Azóta javult a helyzet. 1882-ben, 1900-ban, majd 1910-ben jelentek meg az állami műemlékvédelmi törvények, végül az utolsó 1913-ban. Ez a törvény kimondja, hogy:

1. minden műemléket lajstromozni kell,
2. átvenni, ha a szükség úgy kívánja. És

3. az állapotát megvizsgálni minden olyan műemléknek, amely 1714 előtt keletkezett.

A felügyeletet a Központi Műemlékhivatal gyakorolja és ennek minden kerületben felügyelői vannak. A magántulajdonban levő műemlékek átalakítása korlátozva van. Hat kiváló szakember állapítja meg azokat a műemlékeket, amelyek elsősorban kerülnek a lajstromba. Ezeknél bármilyen munkára az illetékes hatóság engedélyét kell kérni. A műemlékek lajstromozása Angliában mintaszerű.

Angliában különösen sok kárt okozott a kőfelületeken a füst és az esővel földre kerülő kénsav, azonkívül a levegő szénsavtartalma, keveredve a levegő nedvességtartalmával. Éppen azért itt ez ellen igyekeznek orvosságot találni, de az teljes eredménnyel mindeztideig nem sikerült. Elég szép eredményt értek el mészsóval, vagyis meszeléssel. Azt a részt kell bekenni, ami hibás, de előbb a piszkot óvatosan el kell távolítani a kő felületéről. A mészréteget (tejszerű folyadék alakjában) legalább kétszer kell alkalmazni. Ez a konzerválási mód már ismeretes volt a középkorban (XIV. században). A meszelést ecsettel végzik. A bemeszelt rész idővel visszanyeri eredeti színét. Hosszabb idő után a meszelést meg lehet ismételni.

A meszkészítés receptje a következő: Tizenkétliteres vederbe két font égetett meszet teszünk és negyed font törött kősót, erre három liter forró vizet öntünk, ha a mész feloldódott még némi vizet öntünk rá és az egészet jól elkeverjük. Ha a mész teljesen feloldódott, akkor a vödröt teleöntjük forró vízzel. Ezt a tejszerű folyadékot kefével, vagy nagy ecsettel a kő felületére dörzsöljük. Ez a munka ne teljes napsütésnél történjék, mert akkor nagyon gyorsan kiszárad.

Angliában kedvelt kőkonzerváló anyag a Szerelmey stone Liquid No. 101. Már 1855 óta ismerik. Összetételét a cég nem árulja el. Ezt a színtelen folyadékot háromszor kell a kő felületére kefével rákenni, és pedig 24 óra időközökben, száraz időben.

Konzerváló anyagnak használják még a parafinvaszt 2·5%-os ligroinoldatban.

*

Olaszországban a műemlékvédelem meglehetősen régi és mind a régi, mind a mai mintaszerűnek mondható. Így nem árt, ha röviden ismertetjük.

A tudatos műemlékvédelem itt visszanyúlik a XV. századik. II. Pius pápa 1462-ben, IV. Sixtus pedig 1474-ben erre vonatkozó rendeleteket adott ki. Ezeknek a célja volt a műemlékek védelme és fenntartása. Ezeken alapulnak a későbbi olasz műemlékvédelmi törvények. Firenzében a XVI. századtól, Velencében 1773-tól törvény védte a műemlékeket. A Pacca-féle 1820. évi ediktum felállítja a Műemlékek Bizottságát. Ez a törvény 1902-ig volt érvényben.

A fasiszta-kormány új törvényt alkotott, melynek alapja az, hogy a műemlék akkor is a közérdek tárgya, ha jogi értelemben magántulajdon. Ez az új törvény „a művészeti, vagy történeti érdekű tárgyak védelméről” szól és 1939. június 1-én kelt. A műemléket ekképpen határozza meg: „Műemlék mindazon ingó és ingatlan, amely

művészeti, történeti, archeológiai, vagy etnográfiai értékkel bír. Beletartoznak végül a művészeti, vagy történeti értékű villák, parkok és kertek." A nemzetnevelési miniszter a felügyeletet a műemléki felügyelők által gyakorolja. A műemlékké nyilvánított emléket sem lebontani, sem eltávolítani; sem megváltoztatni nem szabad. Restaurálni csakis a miniszter engedélye alapján lehet. Nagyon fontosak az új törvényben azok a rendelkezések, amelyek a műemléki környezet kialakítására vonatkoznak. A környezetet ugyanis a műemlékhez méltóan kell alakítani, gondoskodni kell arról is, hogy új építkezések esetén az a műemléket ne zavarja.

A miniszter egyes magántulajdonban lévő műemléket kisajátíthat a nemzeti vagyon megóvása céljából.

*

Még szólanom kell röviden egy olyan feladatról, mely tágabb értelemben szintén a műemlék-restaurálás körébe tartozik és amely kérdés fontosságára csak a legutóbbi időben eszméltünk rá: *ez a régi városképek megóvása*, vagy azok helyreállítása. Mintaszerű példáját nyújtotta e téren Kotsis Iván dr. tanártársam, aki Székesfehérvár külső képének megjavítása által követésre méltó utat jelölt ki. Maga Kotsis Iván mutatott rá e kérdés fontosságára: „Eszztétikai szempontok a magyar vidéki városok képeinek kialakításánál” című tanulmányában (Budapest, 1940). Ebben leszögezi, hogy: „A történelmi időből származó régi városképek egyebek közt azért is lehettek harmonikusak, mert akkoriban hosszú időn át egy stílus tartott.” „Ezzel szemben az 1867-es kiegyezés után néhány évtized alatt a stílusok tekintetében egymást gyorsan követő periódusok állottak elő; így a sokféle stílus egymásmellé állításából keletkezett tarkaság állott be; majd a legújabb irányzat hozott ismét új tónust a városképekbe. Mindezekhez járult az esztétikai irányítás hiánya.” Kimondja, hogy a városképekben legyen nyugalom, a reprezentatív szempontok szoríttassanak háttérbe, azonkívül gyökeresen megoldandó a tűzfalak kérdése. Talán e helyütt elegendő, ha a további, de minden tekintetben helyes pontjait röviden felsorolom: 1. Az épület illeszkedjék a környezethez, 2. a környezetbe bele nem illő, zavaró, vagy rossz részletképzésű homlokzatok alakíttassanak át, 3. a történelmi környezetbe való építés különös gonddal történjék, 4. a felesleges egyénieskedés szoríttassék vissza, 5. falusi környezetbe épülő lakóházak és középületek ne akarnak rossz értelemben vett városias képet adni, hanem illeszkedjenek a falu hangulatához.

Nagyon megszívlelendő szabályok ezek, amelyek mindenképpen követésre méltók.

Rokonkérdéssel foglalkozik Rados Jenő „Győr városképének megjavítása” című tanulmányában. Helyesen mutat rá, hogy mi a teendő e téren: 1. Mik a rendelkezésre álló adottságok, 2. melyek a megszívlelendő hibák és végül 3. miben állanak azok a teendők, melyekkel célunkat elérhetjük. Ő itt főleg azokra a kisebb-nagyobb szépséghibákra gondol, melyek a történelmi adottságú városképet is elronthatják. De ezek a munkák a legnagyobb tapintatot, elmélyedést

és körütekintést igénylik. E kérdések közt első helyen vetődik fel a portálok, kirakatok, cégtáblák, hirdetések megrendszabályozása és megfelelő módon való csökkentése, illetőleg esztétikai szempontból való alakítása. Kisebb zárt tereken pl. a meglévő élőfák eltávolítása révén lehet kedvezőbb hatást elérni. Általában magasra nyúló növényzetet műemlékjellegű épület közelébe ültetni nem szabad.

Városaink esztétikai hatását nagyban rontják a kiemelkedő tűzfalak. Itt is méltán elvárhatjuk a hatósági beavatkozást.

*

Az elmondottakban igyekeztem a műemlékrestaurálás multbeli fejlődését bemutatni, leszűrve a bennük rejlő tanulságokat, majd ismertettem a mai szempontokat, amely korunk tudományos felfogásához igazodik.

Láthattuk, hogy a restaurálási módokat szigorú szabályokba foglalni nem lehet. Minden egyes műemlék más és más elbánást igényel és a felfogás egyénenként is változik. De azért talán mégis sikerült némi útmutatást adnom.

Hogy e tárgy fontosságát ismét kiemeljem, *Ipolyi* szavaival fejezem be előadásomat: „Őrizzük tehát, gyűjtsük össze emlékeinket, nehogy végleg elveszenek, s azáltal is üresebb legyen a mult, szegényebb a jelen, kétesebb a jövő!”

II.

Előadásomban a fent elmondottakat 241 vetített képpel illusztráltam, hozzáfűzve mindegyik képhez azt, amit a restaurálás szempontjából elmondani szükséges volt. Így könyvalakban ennyi illusztrációt bemutatni lehetetlen. Ez okból kiválogatva az anyagot, a legfontosabb példákat 18 műemlékről, 37 képpel óhajtom rövidebben megértetni azt, amit tárgyunk megkíván. Hogy e műemlékeket az olvasóhoz közelebb hozzam, az alábbiakban az egyes emlékekről rövid történelmi ismertetést adok, főleg olyan adatokat sorolván fel, amelyek vagy átépítésre, vagy pedig helyreállításra vonatkoznak.

A bemutatott képanyagot az alábbi szempontok szerint sorakoztattam fel: 1. Először két régi átépítést mutatok be. Első példa a *szászsebesi* templom (1—2. kép). Ez időben még nem ismerték a restaurálás fogalmát, amikor tehát a románkorban épült templom szentélye megrongálódott, vagy szűknek bizonyult, nagyméretű, gótstílusú, körüljárós szentélyt építettek hozzá. Hasonlóan a későbbi kor átépítésének példája a *brassói* Fekete-templom belseje (3. kép).

2. A régibb felfogású restaurálás példáit láthatjuk a *lébényi*, egykor bencés, ma plébániatemplom (4—5. kép), az erdélyben fekvő *Harina* evang. templomán, a *pozsonyi* ferencrendiek tornyán (8—9. kép), a *bényi*, egykor premontreiek templomán, úgyszintén a *jáki*, egykor bencés, valamint az *ócsai*, egykor premontrei, ma református templomon.

3. Ezek után sorra kerülnek a XIX. századi átalakítás, illetőleg újjáépítés példái. Ilyenek a *kassai székesegyház* (16—19. kép), a *budapesti koronázó főtemplom* (20—23. kép) és a *pécsi székesegyház* (24—25. kép).

4. A vakolatleverés eredményét tünteti fel a *feldebrői plébánia-templom* déli oldalfala (26. kép).

5. A restaurálás és a műemlékvédelem újabb felfogását illusztrálják a *zsámbéki templomrom* (27. kép), a *budavári egykori dominikánus templom* Szent Miklós-tornya (28—29. kép), a *gyulafehérvári székesegyház* déli, románkori mellékapszisa és az *esztergomi királyi vár* (32—35. kép).

6. Régi elpusztult műemlékeink értékes maradványait min'aszerűen őrizték meg *Székesfehérvárott*. Ez is a műemlékvédelem egyik módja (36. kép).

7. Végül az újabb hozzáépítés elvét láthatjuk a *tápéi plébánia-templom* alaprajzán (37. kép).

Szászsebesi evang. templom (1—2. kép).

A szebenmegyei szászsebesi evang. templom egyik érdekes műemlékünk. A XIII. század első felében épült román stílusban. Ebből az időből maradt meg a torony, az aljában nyíló oromzatos kapuzat és a főhajó árkádjai. A mellékhajók ablakai már gótstílusúak. A románstílusú szentély vagy elpusztult, vagy szűknek bizonyult, ez okból 1400 táján a mai terjedelmes, a hajóknál jóval magasabb, körüljárós, csarnok elrendezésű szentélyt építették hozzá (1—2. kép). A két déli előcsarnok újabb eredetű.

A brassói Fekete-templom (3. kép).

Magyarország legnagyobb méretű csúcsíves temploma, a Bárcaság székhelyén, a brassói evang. templom. Hosszmérete 88 méter. Építését a XV. század elején kezdték meg, 1477-ben már elkészült. Építészeti részletei helyenként a kassai székesegyházzal és a kolozsvári Szt. Mihály plébániatemplommal vannak rokonságban, egyes kapuzatai viszont a kelet hatásáról tanúskodnak. Úgy a hajók, valamint a körüljárós szentély (a szászsebesi evang. templomhoz hasonlóan) csarnok elrendezésű.

A templom régi boltozatai az 1689-i tűzvész alkalmával beomlottak, úgyhogy a mai pillérek és boltozatok ezután készültek. Ekkor a mellékhajója számarhátíves, gótizáló karzatokat is építettek (1710, 1711 és 1714-ben), ami sajátos formaalakításukon meg is látszik. A főhajó hatalmas, nyolcszögű pilléreit jón csigás, barokk fejezetekkel látták el.

A lébényi róm. kat. templom (4—5. kép).

Az Árpád-kori szerzetes templomok alaptípusát ismerjük meg a lébényi plébániatemplomban. A Hédervári-család két tagja 1202 u'án ajándékozta Lébény birtokát, a Szent István atyja, Géza által betelepített pannonthalmi bencéseknek, hogy ott Szent Jakab tiszteletére

templomot építsenek. A templom a hozzá délről csatlakozó szentéllyel már a XIII. század első tizedében elkészült. Történetéről a mohácsi vészig alig tudunk valamit. A török elől a bencések elmenekültek és csak a XVII. század elején tértek vissza, de a templom nemsokára a jezsuiták kezére került. A Bécs felé húzódó törökök felgyújtották, ekkor boltozata bedőlt. A régi boltozat helyét ma dongaboltozat foglalja el. A győri várkapitány ezután a várfalak építésére akarta köveit felhasználni, de a bontásra küldött jóízű olasz munkások nem hajtották végre ezt a barbár rombolást. A templom ezután a kir. kamaráié volt, 1838-ban lett plébániatemplom, de már 1841-ben ismét leégett. Dingráff Gáspár lelkes plébános sokszori sürgetésére azután 1862—65 és 1872—79 közti időben Essenwein nürnbergi építész tervei szerint restaurálták. Nevezett építész a régi formákat tiszteletben tartotta, csak a két nyugati torony felsőemeletét magasbította és sisakját a régi egyszerű barokk tető helyett (4. kép) a rajnai oromzatos tornyok példájára, újabb, karcsú arányú, csürlős sisakkal látta el (5. kép).

A harinai evang. templom (6—7. kép).

A Beszterce közelében fekvő Harina evang. temploma főtömegében és arányaiban a lébényi templomra emlékeztet. Ez a háromhajós bazilika a XIII. század első negyedében épült, téglából, csak egyes tagozatai vannak kőből faragva. A főhajó falát hordó támaszok különböző alakúak. A hajók vízszintes mennyezetűek, a szentély padozata hat lépcsővel magasabb a hajókénál. A főapszis félkörös, míg a két mellékapszis félköre a vastag határfalban helyezkedik el, és a külsőn nem érvényesül (hasonló szíriai ó-keresztény példát ismerünk). 1246-ban Harina az erdélyi püspöki birtokok közt szerepel.

A templom helyreállítási ügye 1871-ben került először szóba. Az evang. egyház azonban 1888-ban a helyreállítást önkényesen megindította, miként 6. képünk igazolja, a torony egy részét lebontatta és a restaurálást helytelenül folytatta, úgyhogy némi kiigazítás csak nehézségek árán volt eszközölhető (7. kép). A helyreállított templomot 1898-ban avatták fel.

A pozsonyi Ferencesek tornya (8—9. kép).

A pozsonyi szerzetes építmények közt nevezetes műemlék a IV. (Kun) László idejéből (XIII. sz.) származó, Szűz Máriáról nevezett Ferences-templom és annak részei: a *hatszögű torony* és a Szt. János kápolna. A templom építési idejét 1282—87. évek közti időre teszik. 1297-ben, III. Endre uralkodása alatt szentelték fel. De a templomot sok viszontagság érte. 1330 táján épült a karcsú torony. Vakmértműves kősisakja finom arányaival pompás alakítású (8. kép).

A torony talpzata négyzetes, a kolostorépület főpárkánya felett azonban, szokatlanul, a hatszögbe megy át; a négy sarkon fiálék közvetítik az átmenetet. A torony 34·40 m magas, ebből a hatszögű rész (a sisakkal együtt) 18·78 m. Felső része kétemeletes, a felső emelet egyes oldalait kis fiálék közé fogott, páros oromzatok koronázzák,

e fölött emelkedik ki a széparányú kősisak. Úgy az oromzatokat, valamint a sisak éleit kúszó-levelek (krabbák) díszítik. Az oromzatok töveinél vízköpők nőnek ki.

1890-ben a tornyot földrengés veszélyeztette, de csak 1895—96-ban került a sor a helyreállításra. A mai tornyot, a régies formák alapján, Schulek Frigyes útmutatása mellett, teljesen újonnan építették fel. A költségek 39.702 forintra rúgtak.

A régi torony köveit a pozsonyi Első Takarékpénztár, 5000 forint költséggel, a ligeti díszkertben, kissé megváltoztatott alakban, az ezeréves évforduló emlékére, felállíttatta (9. kép).

A bényi róm. kat. templom (10—11. kép).*

Az Esztergom megyében fekvő Bény község Magyarország egyik legérdekesebb Árpád-kori templomát őrzi. Jelenleg plébániatemplom, de egykor a premontrieiek építették. A premontriei rend 1130-ban II. István uralkodása alatt került Franciaországból Magyarországra. A rend több szép templomot épített még az Árpádok korában.

Ezek egyike a bényi templom. A templom a község keleti szélén, a Garam felett, közvetlenül a meredek folyóparton áll. Ez a fekvése ma veszedelmes, mert a Garam a magas partot nagyon alámosta és félő, ha a folyót eredeti medrébe vissza nem térítik, a templom el fog pusztulni!

A templomot és a kolostort a Pázmán nemzetségből származó András gróf, aki mielőtt II. Endre királlyal a Szentföldre ment (1217—18), tehát 1217 előtt alapította. A templomépítést a tatárjárásig bizonyára már befejezték, mert nincsen rajt olyan forma, ami a tatárjárás utáni időre utalna. Nagyobb változtatás akkor történt rajta, amikor 1722-ben barokk köntösbe burkolták. Ekkor a keskeny, román-kori ablakokat kiszélesítették és a mellékapzsisok előtti, kereszthajószerű teret Mansard-tetővel látták el (10. kép). Ekkor boltozták be újra a templomot és ekkor létesült a déli oldalon a sekrestye is.

1861-ben Hild József pesti építész restaurálta, de ez a munka nem volt szerencsés. Később, 1896—98-ban Czigler Győző vezetése alatt, az újabb restauráló munka, szintén nem tartotta tiszteletben a régi formákat. Szerencse, hogy a belsőben nem történt átalakítás. Az egykor nyitott nyugati előcsarnokot ekkor zárt alakban állították helyre.

Sajátos a templom alaprajzi elrendezése. A nyugati előcsarnokot már említettük. Az egyhajós templomtesthez nyugaton két torony csatlakozik, keleten pedig a sokszöges apszis zárja le, ennek két oldalához pedig kápolnaszerű tér csatlakozik, szintén sokszögű apszidiállal.

A premontrieiek francia kapcsolata ebben a különleges alaprajzban is megnyilatkozik, mert Franciaország déli részén nem egy rokon elrendezésű templomot találunk. Ilyen pl. St. Pierre de Maguelonne (1178), a montmayouri apátság és St. Guillem du Dessert (1138 körüli) temploma. Utolsónak említem meg Meymac templomát, mely nem-

* A képek közt bemutatott rajzokat dr. Lux Géza készítette, miért is neki hálás köszönetet mondok.

csak az alaprajzban, hanem a külsejében is (a szentély felől) feltűnő hasonlóságot mutat. Hazánkban is találunk a két oldalkápolnás elrendezésre példát. Ilyen az esztergomi királyi várkápolna alaprajza. (Képeiket lásd a „Technika“ különlenyomatában, a Középkori Építészeti tanszék közleményeiben: A bényi róm. kat. templomról szóló tanulmányban.)

A jáki róm. kat. templom (12—13. kép).

Legismertebb Árpád-kori műemlékünk a jáki, Szent Györgyről nevezett, egykor bencés apátsági templom. A jáki apátságot a Jaák-nemzetségből származó Nagy Márton alapította. Hogy mikor kezdték meg a templom építését, azt biztosan nem állapíthatjuk meg, de az tény, hogy Omodé győri püspök 1256-ban felszentelte. Az alapító neve 1221—33 közt fordul elő okleveleinkben. A templom alaprajza a lébenyivel rokon, azzal a különbséggel, hogy itt az apszis egy szentély-négyzettel meg van toldva. 1532-ben a templom leégett. 1715-ben gróf Erdődy Gábor állíttatta helyre, ekkor épült a 12. képünkön látható két toronysisak.

A templom szobrászati dísze különösen gazdag; nyugati kapuzata pedig versenyez a legszebb román kapuzatokkal. Jellemző rajta a francia-normann és az olasz befolyás. Alkotója csakis egy képzelet-gazdag magyar mester lehetett.

A templomot 1896—1904 közt, Gyalus László vezetése alatt, állították helyre. Egy leírásában azt említi, hogy a toronyfalak oly rossz állapotban voltak, hogy lebontásukat a második emelet magasságáig kikerülni nem lehetett. A felépítéskor azután lényegesen megváltoztatta a tornyok arányait (12—13. kép). A restaurálásnál szentmargitai követ használtak.

A helyreállítás költsége 300.000 koronát emésztett fel.

Az ócsai református templom (14—15. kép).

Nem messze a fővárostól; Ócsán, a Duna—Tisza-közén, kiváló, románstílusú műemlékünk áll: az egykor premontrei, ma református templom.

Történelmi adatok alig állnak rendelkezésünkre. Ócsát ingoványok vették körül és így lehet, hogy a tatárdúlást elkerülte. Egy 1240-ből kelt okirat „Benedek olchai prépostot“ említi. Tehát a prépostság ekkor már fennállott. A törökök rövid ideig a templomot mecsetnek használták, de a XVI. század közepén már a reformátusok kezére került. De a templom az idők folyamán nagyon megrongálódott, ezért 1777-ben az épületet kijavították. Ekkor készült a nyugati karzat is. 1848-ban országos gyűjtésből ismét javították. 1872-ben villámcsapás érte az északnyugati tornyot, 1884-ben pedig a tetőzet leégett. Ezután sor került a helyreállításra. A Műemlékek Orsz. Bizottsága Tandor Ottót bízta meg a költségvetés elkészítésével, de mivel a szükséges összeg magasra rügött (65.000 forint), egyelőre az egyház-község a mai alacsony tetőt készíttette el. 1890-ben a korhadt fameny-nyezet bedőlt, így azután 1896-ban mégis sor került a restaurálásra.

Tandor Ottó főleg a keleti apszisokat állította helyre (miként azt 14. és 15. képünk mutatja). 1902-ben a szentélyben középkori falfestmények kerültek elő a vakolatréteg alól. 1922-ben Foerk Ernő a két nyugati tornyot egy emelettel magasabbra emelte. Ezt a munkát 1924-ben fejezték be.

Alaprajza eltér a szokásos típustól, másrészt azonban rokonságban van a bényi templomával. Az ócsai templom háromhajós, kereszt-hajóval, középszentélye négyzetes mezővel van megtoldva, ami keleten a nyolcszög felével záródik; hasonlóak a különálló mellékapsziszok is.

Sajátossága a templomnak a főhajó falát alátámasztó pillérekben a nyolcszögű pillérforma, amelyek itt keresztidomú, tagozott pillérekkel váltakoznak. Ez a pillérforma hazánkban még néhány románkori emlékünknél előfordul (Aracs, Vértesszentkereszt, Tűrje és Ják).

A kassai székesegyház (16—19. kép).

Hazai gótikus emlékeink gyöngye a *kassai székesegyház*. Helyén már a XIII. században állott egy háromhajós templom. Szentélyét később korai gót stílusban kibővítették. Ezt a templomot 1285-ben említik először. A XIV. század végén tűzvész pusztította el. A város nagyszámú lakossága tágasabb templom építésébe kezdett 1400 táján, de az építés soká, egészen Mátyás uralkodása idejéig elhúzódott. Ő is hathatósan támogatta az építkezést.

Az eredeti alaprajz sajátos szabálytalanságot mutat. De a rövidhajós, szinte centrális megoldás rokonságban van a braisnei St. Yved és a trieri Liebfrauen-templom alaprendezésével. Ez a rokonság azután még jobban érezhető a restauráló mester: Steindl Imre általakított alaprajzán (17. kép).

Szőnyi Ottó öt építési korszakot különböztet meg: „Régi Magyar Templomok” című könyvében.

1. A XIV. század végén az alapokat rakták le.
2. 1400—1430-ig a szentély, az északi kapu, a nyugati kapuzat és a déli, belső kapu készült el.
3. 1430—60-ig a templom és sekrestye pillérei és az északi kapu támpillérei épültek.
4. 1460—90 közt készült a gyönyörű szentségház.
5. 1490—1500-ig különféle javítómunkákat végeztek. 1556-ban jórészt minden elégett a templom belsejében, csak a főoltár és három oltár menekült meg.

Ekkor a falak is megsérültek. 1706-ban a császáriak ostroma alatt erősen megrongálódott. 1775-ben az északi torony és a templom tetőzete lángok martaléka lett. Ezután nyerte az északi torony rokokó díszű, ma is meglévő tetőzetét. 1804-ben lett püspöki székesegyház. A Hernád áradása 1813-ban és 1845-ben kimosta a pillérek alatti talajt. Fábrý püspök az előző sok csapás után 1857—63. restauráltatja a dómot, de a költséges munkákat sajnos, kontárok végezték.

1875-ben vihar rongálta meg a templomot. 1876-ban Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter az állapot szakszerű megvizs-

gálására és a legszükségesebb teendők megállapítására Schmidt Frigyes, a bécsi Szent István-templom építészt kéri fel. Az ő ajánlataira a miniszter 1877-ben megbízta Steindl Imre műegytemi tanárt a restaurálási tervek elkészítésével. Steindl Weber Antal építésvezetőt és Sztehló Ottó rajzolókat küldte ki a felmérések elvégzésére.

A restaurálási terveket, a Műemlékek Orsz. Bizottsága véleményezése alapján, a miniszter elfogadta és elsőül elrendelte a szentély helyreállítását.

A felmérés közben azonban a déli előcsarnok és a diadalív fölötti oromfal állapotát aggályosnak találták, ezért 1878-ban a miniszter Hegedüs C. Lajos miniszteri tanácsos elnöklete alatt Schmidt Frigyes és Steindl Imrét küldte ki a bajok megvizsgálására. Az adott szakvélemény alapján a miniszter elhatározta a két rész teljes megújítását.

Weber művezető halála után, 1880-ban Fröhde Vilmos lett az építésvezető. 1881-ben a szentély restaurálása elkészült.

Időközben a négyezeti pillérek kihajlásának és a falak repedésének okát keresték. Kiderült, hogy a pillérek összekötő alapfalak nélkül és hiányosan voltak alapozva. Egy részük áradó talajvízben állott, ami az egyes hézagokból a habarcsot kimosta. E lényeges szerkezeti hiány pótlására, a miniszter engedélyével, 1882-ben megkezdtek az összekötő alapfalak építését. E közben a padozat alatt 75 cm-nyire megtalálták a románkori (XIII. sz.-i) templom lábazatát és Crom István sírkövét.

A következő évben a dóm É—Ny-i pillérére támaszkodó két főfal és öv keresztülszakadt, és a pillér teste, a lábazat felett 1.00 m magasságtól kezdve megrepedt. Az építész már korábban kifejezte aggodalmait. A veszély elhárítására, éjjel-nappal tartó munkával biztosítófalakat építettek. A pillérek 35—45 cm vastag burkolattal és törmelék maggal épültek.

Ezek után a miniszter a hajók megújítását is elrendelte.

A megújítással megbízott építész a szervesetlen alaprajz (16. kép) megváltoztatását javasolta és a jóval szerveesebb öthajós megoldást választotta (17. kép). A régi széles nyomott ívek ugyanis a pilléreket két oldalról az átló irányában kinyomták és így a rosszul alapozott pillérek bedőléssel fenyegettek. 1884-ben hozzáfogtak a déli mellék-hajók és kápolnák megújításához és azt 1885-ben be is fejezték. A falak azonban a boltozatok magasságáig megmaradtak, amit a rajtuk levő középkori falfestmények igazolnak.

A következő évben a később hozzáépített északi, József-kápolnát lebontották. A belső építési munkát 1892-ben fejezték be. Ezután az új tetőket helyezték el, majd különféle részletek kerültek sorra, úgyhogy a restaurálással és a berendezéssel 1896-ra végleg elkészültek.

A helyreállítás 2,187.423 koronába került. A felszentelés nagy ünnepek keretében, a millenium évében, szeptember 6-án megtörtént. Ekkor mondotta Bubics Zsigmond ünnepi beszédében: „És így ez a templom megújult fényében való újjáépítése hirdetni fogja mindazok vallásos buzgóságát, kik Isten és a művészet szeretetétől lángolva ezt a nagy művet az elpusztulásból új életre kelteni segítettek.”

A budavári koronázó főtemplom (20—23. kép).

Ezt a templomot a tatárjárás után IV. Béla király alapította. 1255-i oklevelében már megemlíti. Eredetileg bazilikaalakban kezdték építeni, később csarnoktemplom gyanánt folytatták. Oldalkápolnái a XV. században épültek hozzá. Déli tornyát Mátyás király építtette fel 1470-ben. Innen ered a téves Mátyás-templom megnevezés.

A többféle időből származó hozzá- és átépítéseket a 20. képen látható alaprajz híven feltünteti. Schulek Frigyes 1874—96 közt a sok átalakítást szenvedett templomot újjáépítette. A restauráló építész fantáziagazdagságát igazolja a 23. képünkön látható nyugati homlokzat, különösen akkor, ha a 22. képen bemutatott régi homlokzattal összehasonlítjuk. A munkálatokat a déli oldalon kezdték meg és a szentéllyel, utoljára a délnyugati Mátyás-torony készült el. Itt Schulek Frigyes nagyszerű formaismeretét és ötletgazdagságát ragyogtatta. Az újjáépítés 1,665.640 forintba került. Újabban a puha kövekből épült sisak nagyon megrongálódott, ez okból Schulek János, a régi rajzok alapján, a főváros költségén megújította.

A pécsi székesegyház (24—25. kép).

A XI. században épített templom 1064-ben leégett. Helyébe — a formák után ítélve — a XII. században a mai templom elődjét építették fel. Ebben része volt Calanus püspöknek (1187—1219), aki dalmát eredetű volt és Olaszországban is többször megfordult.

A szentély falát 1303-ban magasbították és az egész templomot, a régi vízszintes mennyezet helyett, gót stílusban beboltozták. Egy 1303-i felirat szerint ezt a munkát Demeter mester végezte el. 1543-ban a törökök Pécsét elfoglalták, ettől kezdve közel 150 évig a székesegyház török kézben volt. 1690-ben ide szállásolt német zsoldosok megrongálták. Radonay Mátyás püspök (1687—1703) kijavíttatta; 1704-ben a kurucoktól ismét sokat szenvedett, ekkor a középhajó boltozata is bedőlt. Nesselrode püspök (1703—32) állíttatta helyre a székesegyházat a XVIII. század stílusában.

A dóm régi képeit Kollernek 1804-ben megjelent: „Prologema in Historiam Episc. Quinque eccl.“ című könyvében levő rézmetszetek pontosan ábrázolják.

A gótikus boltozatok fokozatosan szétnyomták a falakat, ezért 1805—27 közt Pollák Mihály — a Nemzeti Múzeum alkotója — tervei szerint helyreállították a székesegyházat (24. kép). Ekkor nyerte sajátos, neogót külsejét. De ez a munka hiábavaló volt. A négy torony sisakja helyett pártázatos, vízszintes lefödést alkalmazott.

Később Kovács Zsigmond püspök megbízásából Lippert József készített restaurálási terveket, majd utóda, Dulánszky Nándor Schmidt Frigyes, a bécsi Szt. István templom építőmesterét bízta meg a restaurálás előkészítésével, aki 1882-ben mutatta be tervét és már ugyanez évben megkezdtek a régi épület lebontását. Itt ugyanis a kor felfogása szerint nem helyreállításról, hanem újjáépítésről volt szó (25. kép). A főfalakat, bár 32 cm-re kihajoltak, a mellékhajók mennyezetéig meghagyták, mert ezeket a külső, oldalkápolnák megtámasztották.

1883-ban már elhelyezték a vastetőszerkezetet. 1885-ben készült el a déli oldal, a következő nyáron a tornyokat építették fel, végül az északi kápolnák is újból épültek. Sok időbe került, míg a szép, stílszerű belső berendezés (ciboriumoltár, mellékoltárok stb.) elkészült. A 700.000 forintra tervezett munka másfélmilliónál is többbe került.

Az újonnan épült székesegyházat 1891. június 22-én, fényes ünnepségek keretében, Ferenc József király jelenlétében, szentelték fel.

Schmidt Frigyes, a régi székesegyház olaszos jellegéből kiindulva, a zárai és a pisai dómot választotta mintául, és egy egységes, olasz-románstílusú templomot alkotott.

„Schmidt Frigyes egységes, egy szellemtől áthatott, s minden ízében következetesen keresztülvitt román ízlésű bazilikát épített“ — mondja Gerecze Péter: „A pécsi székesegyház“ című művében (1893). Itt említi, hogy Schmidt Frigyes „a bontás alatt előkerült eredeti építési részleteket, díszítményeket mind a legnagyobb lelkiismeretességgel használta fel“. (Ma ezeket a becses maradványokat a kőtarban őrzik.)

„Ahol régi minta nem állt rendelkezésére — írja tovább —, ott a legfejlettebb és leggazdagabb román építési és díszítési formákat alkalmazta.“ — „Így röviden kimondhatjuk, hogy ő nagy és nehéz feladatát, egészben és részleteiben, mind a művészet mai álláspontja, mind a történelmi álláspontjáról tekintve, a lehető legtökéletesebben oldotta meg.“ Végül azt mondja: „A pécsi székesegyház nemcsak Schmidtnek, hanem az európai művészetnek általában elsőrendű alkotása marad mindig.“

Ez volt a kortárs szava. Ez a vélemény a mai felfogás szerint már nem állhat fenn.

A feldebrői róm. kat. templom (26. kép).

Ennek a templomnak beható és érdemleges művészettörténeti méltatása építészettörténetünk meg nem írt fejezeteihez tartozik. A templom 1750-ben nyerte vakolt felületű, egyszerű, szinte jelentéktelen barokk alakját.

Ismertük ugyan a templom hajójából sírboltszerűen megközelíthető, koraromán altemplomát, ritka értékű falfestménymaradványaival. De nagyobb érdeklődés akkor fordult feléje, amikor kétízbeni ásatás és a dr. Lux Kálmán által elrendelt vakolatleverés meglepő eredményeket hozott és beigazolta, hogy itt valószínűleg egy olyan Szent István-kori, központos elrendezésű templom állott, mely hazánkban páratlanul áll. 26. képünk sejteti ezeket a formákat, amelyek a vakolatleverés nyomán kerültek napvilágra és méltó kiegészítői az altemplom nálunk szokatlan formáinak. A templom déli oldalán egy későgót ajtónyílás formái kerültek elő.

A zsámbéki templomrom (27. kép).

A zsámbéki, egykori premontrei templom maradványa úgy Budapest környékének, mint az egész országnak legfestőibb romja.

Zsámbék egyesek szerint az Aynárd-nemzetség birtoka volt. Divald Kornél viszont a kolostor alapítását a Zsámbéki-családnak

tulajdonítja és pedig Egyed és Smaragd comesnek. Smaragd comes 1205—6-ban országbíró volt, 1222 után már nem említik. Valószínű, hogy az építést ebben az időközben, tiszta román stílusban kezdi meg, de később, valószínűleg a tatárjárás után, koragót részletek kerültek bele.

Hogy a premontreiek mikor hagyták el kolostorukat, azt nem tudjuk, de 1475-ben már a pálosoké. Buda 1541-i esete után a pálosok elhagyták kolostorukat és nemsokára török kézre került. Zsámbék ettől kezdve mint végvár szerepel, és a kolostorban és templomban kalonák laktak.

Az 1763-i földrengés megrongálta a templomot. Ettől kezdve a község lakói a későgót kolostort és a templomot kőbányának használták.

A XIX. században a templomra illusztrált cikkek és tanulmányok hívták fel a figyelmet. 1889-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter a további pusztítást megakadályozta azáltal, hogy elrendelte a szükséges biztosítási munkákat. A Műemlékek Országos Bizottsága Möller István építést bízta meg e munkák vezetésével, aki annak, korát megelőzve, példaadóan eleget tett. A ledőlni készülő falakat és pilléreket, a nyugati homlokzat hiányzó kapuzatát és a mellette levő csigalépcsőt, valamint a keleti rész veszélyeztetett oromfalát (27. kép) idegen anyaggal — vörös téglával — aláfalazta, kipótolta és kellőképpen biztosította a bedőlés ellen.

Másrészt ott, ahol biztos nyomot talált, így a torony ikerablakai-ban állott oszlopok helyett, a déli mellékapuszis ívsoros párkányánál és ablakainál faragott kővel pótolta a hiányokat. Általában mindenütt nemes önmérséklést tanúsított és a régi formákat tiszteletben tartotta. A templomrom megerősítési munkái 7900 forintba kerültek.

Később felmerült az a gondolat, hogy a romot teljesen fel kellene építeni. De miután a templom északi fele teljesen hiányzik, annyi újat kellene hozzátenni, hogy ez a mai felfogás szerint lehetetlen és meg nem engedhető.

A budavári Szent Miklós-torony (28—29. kép).

A XVIII. századi, régi pénzügyminisztériumi épület mellé szervesen csatlakozik egy erőteljes, gótikus architektúrájú, négyzetes, ma kissé zömök torony, amely egykor, a mostani helyőrségi templom tornyának példájára, még nyolcszögű felsőrészával, a budai vár legmagasabb tornya lehetett. Ez volt az egykori dominikánus templom északnyugati tornya. A régi templom hajójába épült bele a régi pénzügyminisztérium egyik szárnya, melynek északi falában legújában román kori ablakok kerültek napvilágra, igazolván, hogy a templom eredetileg az Árpádok korában, a XIII. században épült; a kolostortemplom viszont a megmaradt diadalív és a bástyára kiugró szentélymaradványok, valamint a szóbanforgó torony tanúsága szerint, gótikus stílusban újjáépült.

A régi pénzügyminisztérium építésekor a torony megcsönkült, függönyíves ablakait téglával elfalazták. A Műemlékek Országos

Bizottsága a tornyot 1924-ben restaurálta. A vezető építész, dr. Lux Kálmán szívességéből mutathatom be a torony rajzát, a restaurálás előtti és utáni állapotában (28—29. kép). Az ablaknyílásokat elzáró téglafalazatot eltávolították, miáltal előkerültek az ablakok mérműves kőrácsának csonka részei. Ez alapon a kőrács rajza jól megállapítható volt. Hogy a baloldalon az iskolaépület sívár csatlakozását enyhítsék, annak kiugró sarkára barokkos, zárt erkélyt építettek. 1930-ban, a főváros költségén, a torony alsó emeletén, Mátyás király bautzeni emlékének másolatát helyezték el.

A gyulafehérvári székesegyház (30—31. kép).

A gyulafehérvári székesegyház, a ma elcsatolt Erdélyben, Alsó-fehér megye területén áll. Eredetileg háromhajós, kereszthajós épület volt, melyen francia példára, a kereszthajó felett, négyzetű torony emelkedett. Építését a XII. század utolsó negyedében kezdhették meg. Erre vall a szentélynégyzet, a két mellékapzsiz és a déli ú. n. fejedelmi kapu architektúrája. A nyugati két torony alacsony lehetett.

A déli kapu formái az esztergomi műhely alkotásaival rokonok és olaszos jellegűek (Pávia, S. Michele-templom). Lombard jellegű volt az egykori román főkapu, melynek két oszlaptartó orosz-lánja ma is megvan a nagyprépost kertjében. De helyére csakhamar egy koragótikus került, talán Széchy András püspök (1320—40) idejében, aki a délnyugati torony két alsó emeletét és egy címerével ékes boltozatot is építtetett a főhajóban; valamivel korábban készült, a román apszis helyén, egy hosszúra nyúlt, öt oldallal záródó szentély.

A gyulafehérvári székesegyházat sok viszontagság érte.

A tatárjárás nem mult el nyomtalanul székesegyházunk felett, úgyhogy utána jelentékeny helyreállítási munkák készültek. De ezekről semmiféle írott adatunk nincs. Nemsokára, 1277-ben újabb súlyos csapás érte a templomot. Ekkor „Gaán Alárd fia és gonoszsága követői, istentelenségének büntársai, az erdélyi részek szászai — az egykorú oklevél szavai szerint — „Szent Mihály székesegyházát, ördögi dühtől ragadtatva és eltelve, szörnyen felégették, az espereseket, kanonokokat, papokat, kispapokat és a hívek sokaságát, mind ezen, mind más egyházakban elégették és más számtalant, kiket bárhol találtak, megölték; az ereklyéket, keresztek, kelyheket, papi öltönyöket és az egyház minden ékszereit, a könyvekkel és más szent dolgokkal, nemkülönben az említett egyház kincseivel együtt elrabolták és a maguk szentségtelen használatára bitorolták.”

Ezért 1278-ban egyházi átokkal sujtattak.

Hogy e csapást az egyház kiheverhesse, IV. László király 1278-ban a tordai sóbányát adományozta a káptalannak.

Ezzel az esettel azért foglalkozom részletesebben, mert ez okból történt az első, talán a legrégebb műemlékhelyreállítás. E munkáról azért vagyunk olyan jól tájékozva, mert a helyreállításra vonatkozó két igen ritka és becses, latinnyelvű okmány áll rendelkezésünkre a gyulafehérvári káptalan levéltárában, melyek nemcsak építéstörténeti szempontból rendkívül fontosak, hanem azért is, mert a kor viszo-

nyaiba betekintést engednek, egyúttal a legrégebbi műszaki leírást tartalmazzák.

Az egyik 1287. november 1-én kelt, vagyis tíz évvel a rombolás után; ebben Péter püspök (1270—1307) szerződést köt János kőfaragómesterrel, Tyno fiával, aki Szent Adeodat városából való, és aki köteles egy segédjével azonnal megkezdeni a kőfaragást és egész télen át szakadatlanul dolgozni. A szerződés szerint János mester épít a déli (ú. n. fejedelmi) kapu mellett egy falat, felépíti Szent Mihály egyházának falát, valamint a tornyát is, a hozzátartozókkal együtt, t. i. a párkányokkal, kivéve a pilléreket; kívülről és belülről faragott kövekkel burkolva, a déli részen kezdve, ama kapuzat mellett, melyen a püspök úr a templomba jár. Ezért kap 50 ezüst márkát, de amelyből levonnak neki 8 márkát, mert Gyulafehérvárott való megjelenése utáni napon egy embert megölt és a püspök úr ezért helyette 8 márkát fizetett. A többi 42 márkát megadott részletekben kapja meg, ha pedig a mester a kikötött idő előtt fejezné be munkáját, úgy a püspök úr azonnal kifizeti a hátralévő teljes összeget. János mester köteles a munkát a szerződés keltétől, vagyis 1287. november 1-től 1288. július 25-éig, azaz nyolc hónap alatt elvégezni, kikötvén, hogy a szükséges köveket, meszet, homokot, vizet, fát a püspök úr szállíttatja az építés helyére. Ha János mester a munkát a püspök úr meglegedésére végzi, úgy megígérte, hogy érdeme szerint felruhazza János mestert.

A másik okirat szerint, amely az előbbinél négy évvel később, 1291. március 31-én kelt, ugyancsak Péter püspök szerződést köt krakkói Syfrid, fehérvári Jakab, urbói Herbord és kelneki Henk ácsmesterekkel, az összes famunkára. Kapnak ezért 90 ezüst márkát és 24 sing posztót. A pénzt különböző részletekben vehetik fel. A szegeket, köteleket és egyéb szükséges dolgokat a püspök úr adja, valamint az erdőben levágott fát szintén ő tartozik az építés színhelyére szállíttatni.

E két kiválóan érdekes oklevélben egyúttal a templom alakjának leírását is megtaláljuk. Kiderül, hogy a templom alaprajzilag majdnem teljesen egyezett a maival, csak a déli részen építettek hozzá, amit sekrestyéül használtak. A templomnak egy négyezeti tornya volt középen, ennek a tetőzetét is javítani kellett. A kereszthajó mai alakjában állott, a déli szárnyon nagy körablakkal.

Széchy András püspök (1320—40), miként fentebb említettük, a főhajó egyik boltozatát és a mai, délnyugati torony két emeletét készítette; a három felső emeletet pedig Hunyadi János kormányzó. A románstílusú északi előcsarnokot 1496-ban hálóboltozattal látják el, 1512-ben a külsejét László (Lázó) János, római gyóntató reneszánsz stílusban átépíttette.

Az északi oldalon Váradi Ferenc püspök 1519-ben az ú. n. Széchy-kápolnát egy méterrel kibővítette és az orgonakarzathoz olasz reneszánsz stílusban lépcsőt építtetett.

A nyugati homlokzat barok oromzata Visconti olasz építésztől származik, a XVIII. század elejéről, III. Károly uralkodása idejéből.

A szentély déli oldalán emelt sekrestye szintén a barok stílus korában épült.

Később is még többször szorult a székesegyház helyreállításra. Az 1848-i szabadságharc sem vonult el nyomtalanul felette. Az ellenség ágyúit a templom tornyára irányozta. Ekkor a püspöki palota és a templom tornyának tetőzete is leégett.

Hajnald Lajos, aki 1852-ben jutott az erdélyi püspöki székre, a székesegyházat újra befödette, azonkívül: a stílszerű restaurálásra fordítván figyelmét, az e célra szükséges terv és költségvetés elkészítésére Bécs egyik jeles építészét hozta le és midőn kitűnt, hogy az óhajtott teljes restaurációra 600.000 forint szükségeltetnék, kezdeményezésül 1858-ban, a templom bel- és külfalainak legszükségesebb kijavítására 24.000 forintot költött.

Milyen szerencse volt ez. Csak a belső vakolatot távolították el és itt a kőfelületeket (sajnos) felfrissítették. Ha a pénz meglett volna, a templom helyén ma — a pécsihez hasonlóan — egy új székesegyház állana.

1896-ban Steindl Imre bízott meg a székesegyház helyreállítási munkáinak megindításával. Az előzetes felmérési munkákat mestermunkáiból jómagam végeztem. A vázlatos tervek is elkészültek, de Steindl tanár nem vállalta a további munka elvégzését. 1904-ben Möller István a helyreállítás munkáját mintaszerűen megkezdte, de az 1914-ben bekövetkezett világháború megakadályozta további munkájában.

A Forster Gyula báró szerkesztésében megjelent „Magyarország Műemlékei“ I. kötetében, 1905-ben Möller a gyulafehérvári székesegyházzal kapcsolatban a következőket írta: „Ma már érvényre kell jutni annak az elvnek, hogy a műemlékekben mutatkozó, műbecsel bíró összes korok tiszteletben tartassanak és történelmi alapon meghagyassanak a saját jellegükben, szigorú korhűségükben. A helyreállítás csak az okvetlenül szükséges anyagszerére szorítkozzék, biztosítási jelleggel bírjon és minden egyes kő, mely még hordképes, maradjon meg a helyén a maga alakjában és patinájában. Ez legyen a gyulafehérvári székesegyház küszöbön levő restaurációjának iránymutatója.“

A 30. kép a székesegyház déli melléksírisát a helyreállítás előtt, a 31. kép a restaurálás után ábrázolja.

Az esztergomi királyi vár (32—35. kép).

Hiteles adatok szerint az Árpádok korában, IV. Bélaig Esztergom volt királyi székhely. A királyi vár építését a XII. században kezdték meg, javarésze azonban I. Imre és III. Béla alatt épült (így a várkapolna nyugati része is), viszont keleti, sajátosan gazdag, gótizáló szentélye talán már a tatárjárás után keletkezett.

I. Imre király 1198-ban a várat ugyan az esztergomi érseknek adományozza, de kiköti, hogy szükség esetén azért ott lakhasson; a királyi székhelyet azonban véglegesen csak IV. Béla 1256-ban tette át Budára. A várat azután a későbbi érsekek bővítették. A XVI. szá-

zadi ostromok alatt a vár sokat szenvedett. Az új védelemnek nem felelvén meg, a romokat földdel betöltötték, ezáltal megmentették az utókor számára.

Az ásatást 1934-ben dr. Lux Kálmán vezetése alatt kezdték meg, aki azután a 33. és 35. képeinken bemutatott helyreállítási munkákat is végezte, 1938-ig. Az ásatások révén kiderült, hogy az esztergomi királyvár építészeti formái bármely ország románkori építészetének dicsőségére válnának. Az ásatásokkal kapcsolatos építészeti feladatokat részletesen ismertette dr. Lux Géza az „Építészet” című folyóirat 1942. évfolyamában.

IRODALOM.

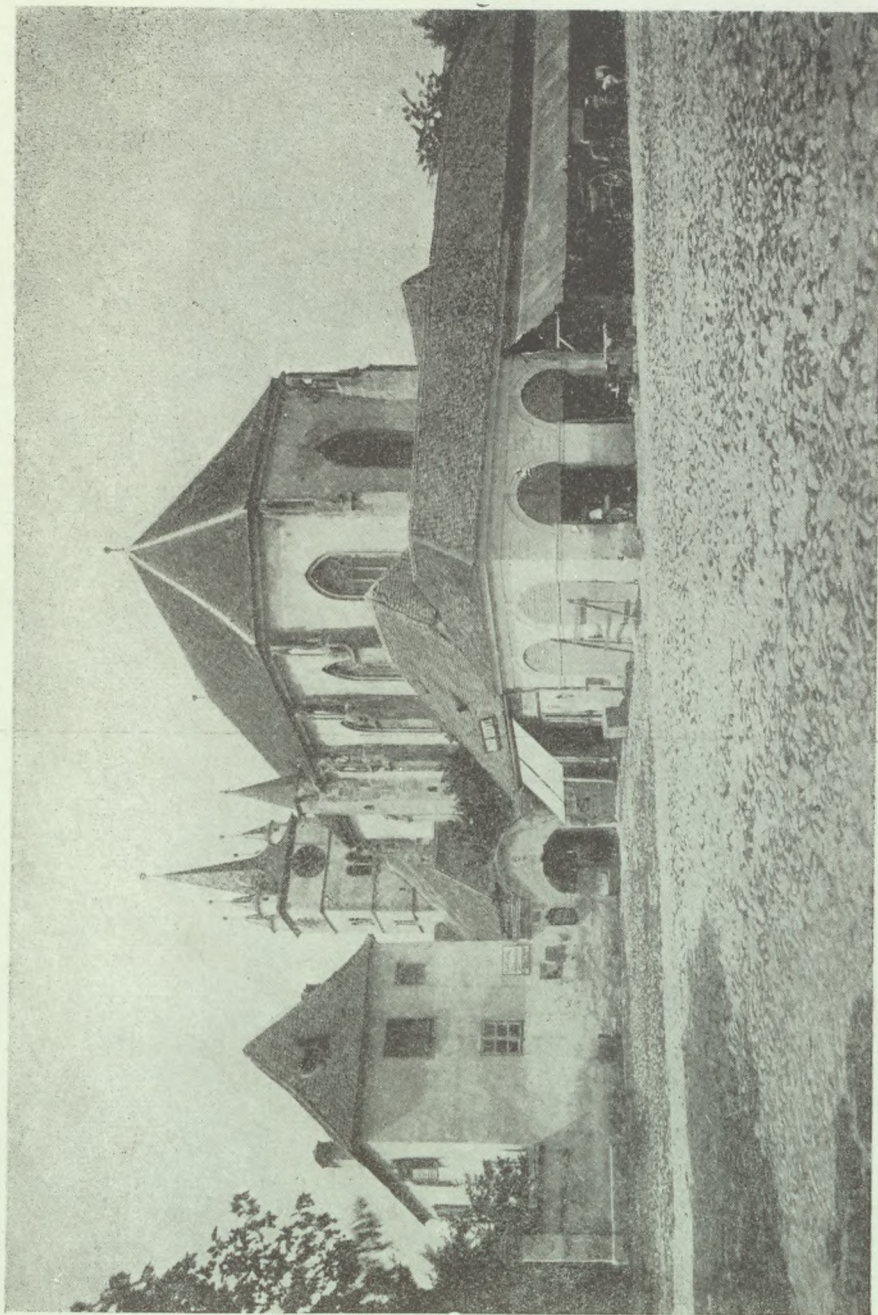
I.

- Ipolyi Arnold*: A középkori emlékszerű építészet Magyarországon. 1861.
Báró Forster Gyula: A műemlékek védelme. Budapest, 1906.
I. Reimers: Handbuch für die Denkmalpflege. 1911.
Max Dvorak: Katechismus der Denkmalpflege. 1916.
Hans Hörmann: Denkmalpflege und Steinschutz in England. 1928.
A. Egger: Kirchliche Kunst und Denkmalpflege. 1933.
Paul Clenen: Die deutsche Kunst und die Denkmalpflege. 1933.
Paul Clenen: Denkmalpflege und Heimatschutz und wiederaufbau der Nation. 1934.
Hans Hörmann: Methodik der Denkmalpflege. 1938.
Dr. Lux Géza: A zsámbéki templomrom. Budapest, 1939.
Dr. Gosztongyi Gyula: A mérnök szerepe a műemlékvédelemben. 1940.
Dercsényi Dezső: Korszerű műemlékvédelem Olaszországban. 1941.
Dr. Kotsis Iván: Esztétikai szempontok a magyar vidéki városok képeinek kialakításánál. Budapest, 1940.
Dr. Rados Jenő: Győr város képeinek megjavítása.

II.

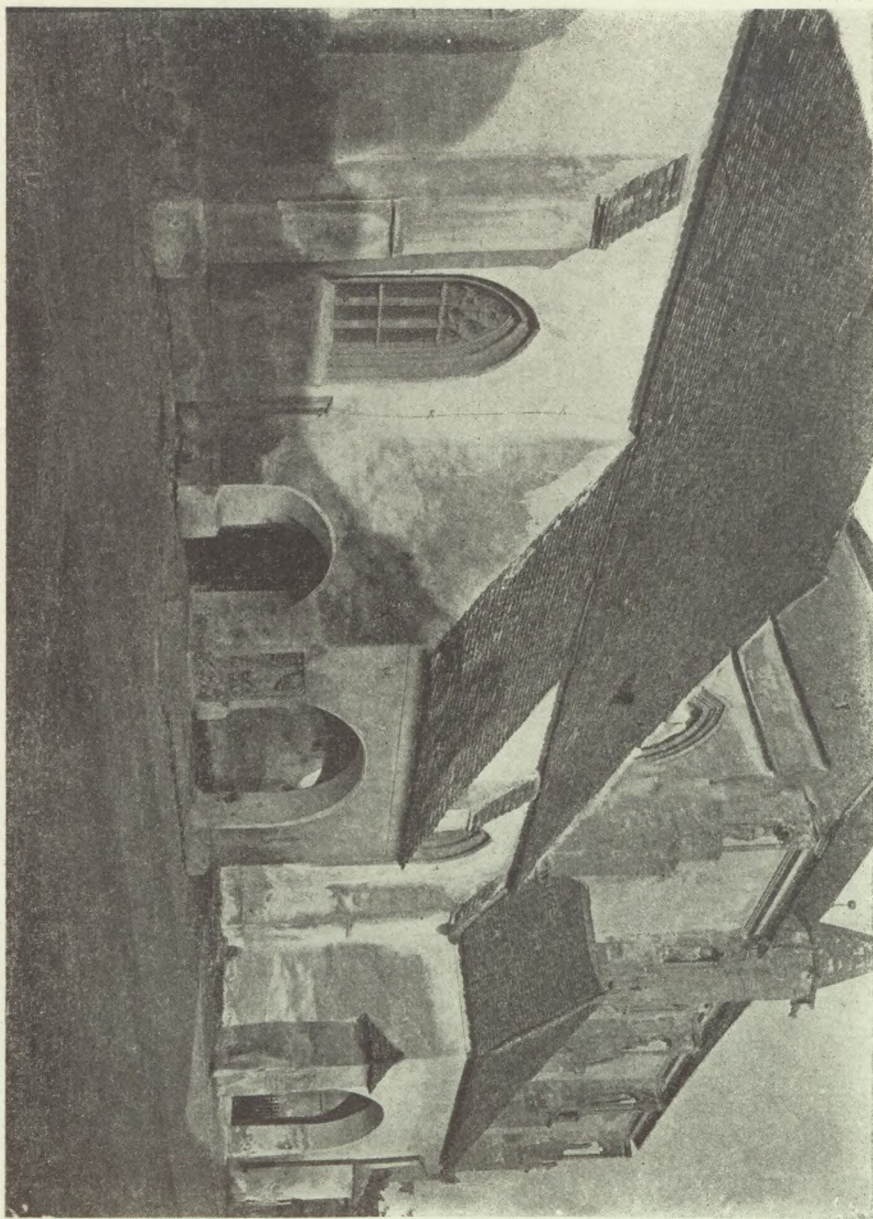
- Szőnyi Ottó*: Régi magyar templomok.
Iffj. Lúdn er ing Ödön: A Ferenc-rend középkori csúcsíves stílus építészetének emlékei Magyarországon. 1941.
Csányi—Lux: A bényi római katolikus templom. 1940.
Dr. Széchényi Miklós gróf: A jaáki apátság története. 1901.
Csányi—Lux: Az ócsai református templom. 1939.
Mihalik József: A kassai Szent Erzsébet templom. 1912.
Forster Gyula: III. Béla emlékezete.
Dr. Gosztongyi Gyula: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. 1939.
Gerecse Péter: A pécsi székesegyház. 1893.
Dr. Lux Kálmán: Ó-keresztény bazilika Magyarországon. 1925.
Dr. Lux Géza: A zsámbéki templomrom. 1939.
Dr. Lux Géza: Adalékok a budavári Szt. Miklós torony építészettörténetéhez. 1940.
Csányi Károly: A gyulafehérvári székesegyház.
Gerevich Tibor: Magyarország románkori műemlékei. 1938.

1. Szászsebes. Evang. templom. A gót stílusú, körüljárós szentély hozzá-
épült a románkori hajókhöz.

2. Szászsebes. Az evang. templom déli oldala, amely jól mutatja az alacsonyabb hosszahajókhöz később hozzáépített magas szentély közötti különbséget.

3. Brassó. Fekete templom belseje barokkori beépítésekkel.

Példa arra, hogy a barok-kor is megpróbálkozott a karzat ívein, a gót formákkal, viszont a főszerkezeti részen a pilléreket már saját korának formáiban alakította.

4. Lébény. A róm. kat. templom nyugati homlokzata a restaurálás előtt.

A templom restaurálása a múlt század hetvenes éveiben kezdődött. Ez volt az első tudatos helyreállítás hazánkban. *Essenwein*, a nürnbergi Germanisches Museum építész-igazgatója vezette a restaurálási munkákat. Az épület lényegén semmit sem változtatott, csak az egyszerű késő-barok sisakot oromzatos, román stílusú sisakkal helyettesítette.

(Lásd az 5. képet.)

5. Lébény. A róm. kat. templom nyugati homlokzata a helyreállítás után.

A torony felső emelete és az oromzatos sisak a restauráláskor nyerte mai alakját, *Essenwein* tervei szerint. Az új sisak jól illeszkedik az épület arányaihoz. A restaurált templomot 1879-ben szentelték fel.

6. Harina. Az evang. templom délnyugatról, a helyreállítás előtt.

A déli torony félig lebontott állapotban tanulságosan mutatja a tégl-építészeti formákat, viszont elárulja azt is ez a kép, hogy a restauráló merészen lebontott fontos részleteket.

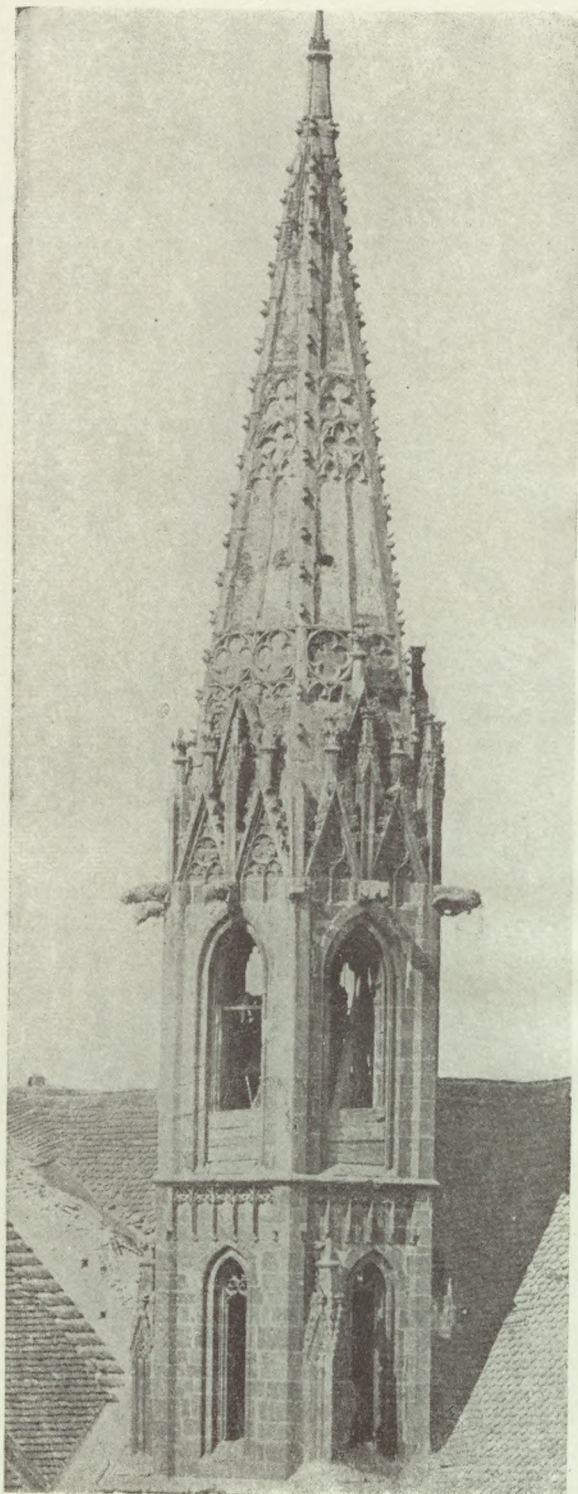

7. Harina. Az evang. templom a helyreállítás után.

Az egész épületet elborító vakolat alig sejteti, hogy itt egy románkori téglaeépítménnyel van dolgunk. A helyreállításkor úgy a nyugati, valamint a déli kaput is teljesen újjáalakították. 1898-ban avatták fel.

8. Pozsony.

A Ferencrendiek tor-
nya az újjáépítés előtt.
Schulek Frigyes az új
felépítéskor híven kö-
vette a régi formákat.

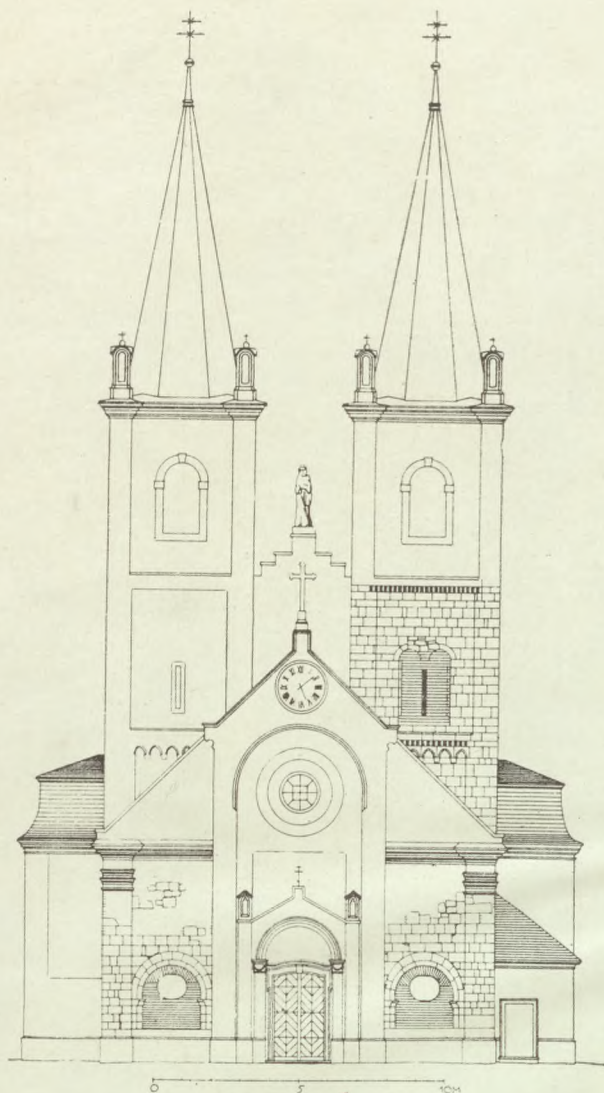

9. Pozsony. A Ferencesek lebontott tornyának köveiből a városi ligetben épített emléktorony.

Csányi: A műemlékrestaurálás. (M. Tk. K. XX. kötet.)

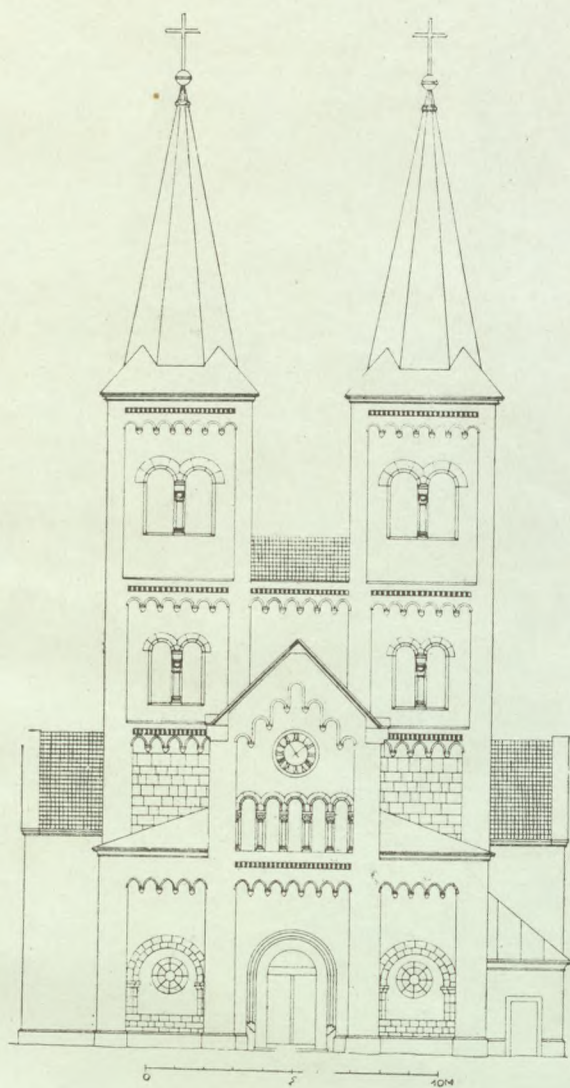

10. Bény. A róm. kat. templom nyugati homlokzata a helyreállítás előtt.

A francia példák nyomán 1200 után épült, egykor premontrei templom nyugati tornyai előtt, a régi esztergomi székesegyház példájára, előcsarnokot építettek. Ez az előcsarnok eredetileg nyitott volt. Rajzunk a XVIII. sz. és a XIX. századi átalakításokkal mutatja be az épületet.

11. Bény. A róm. kat. templom nyugati homlokzata a helyreállítás után.

Czigler Győző műegyetemi tanár 1896—98. gyökeresen újjáalakította a templomot. Sajnos, hogy a vakolatleverés által felderített formákat nem követte, hanem saját elgondolása szerint új formákat alkalmazott és az egykor nyitott előcsarnokot is zárttá alakította át.

12. Ják. A róm. kat. templom nyugati homlokzata a restaurálás előtt.

A Vas vármegyében fekvő jáki, egykor Bencés templom legjelentékenyebb román kori műemlékünk. Éppen ezért sajnálatos, hogy a helyreállításnál nem jártak el a kiváló emléket megillető gondossággal. Összehasonlítva ezt a képet a helyreállított templom képével (13. kép), feltűnő az arányok megváltoztatása.

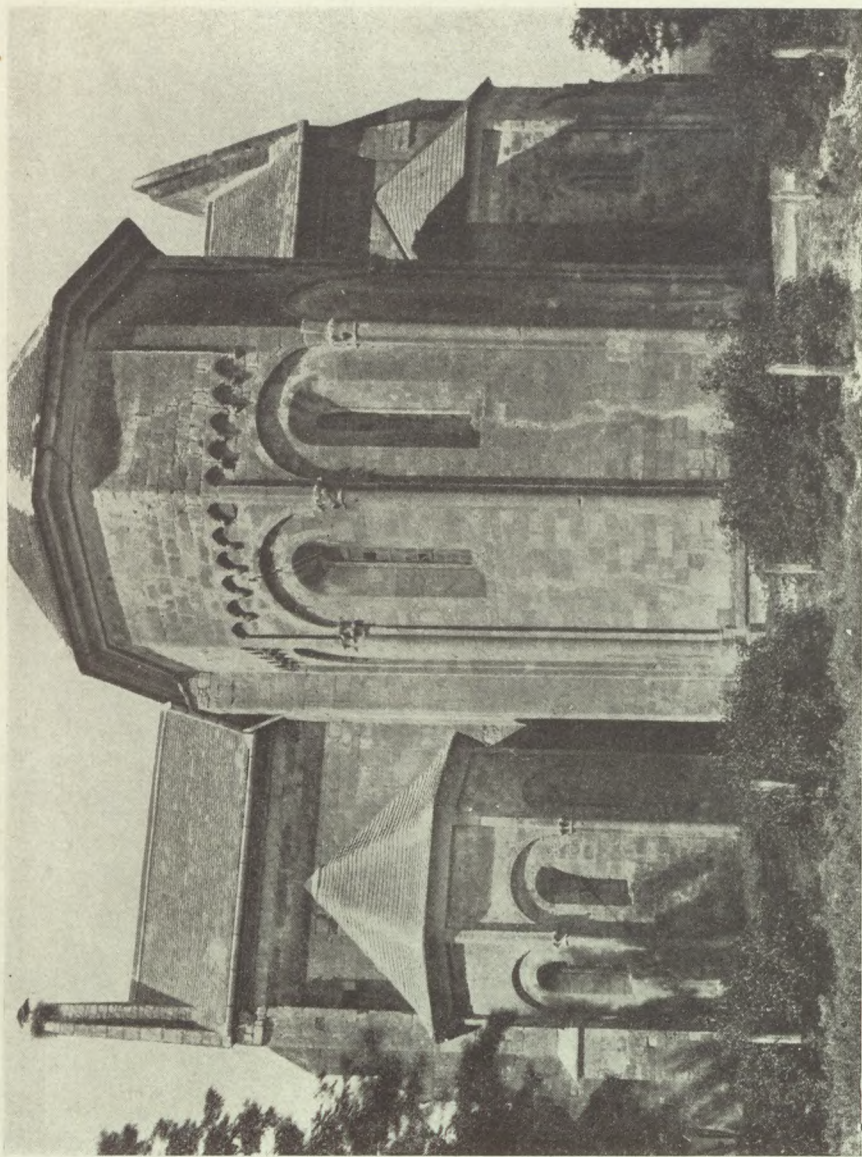

13. Ják. A róm. kat. templom nyugati homlokzata az 1896—1902. végzett restaurálás után.

Az 1256-ban felszentelt templom két tornyát a helyreállításkor szinte tövig lebontották. Feltűnő a felső emelet arányának megváltoztatása, amit még fokoz a zsámbéki torony példájára alkalmazott nehéz kősisak.

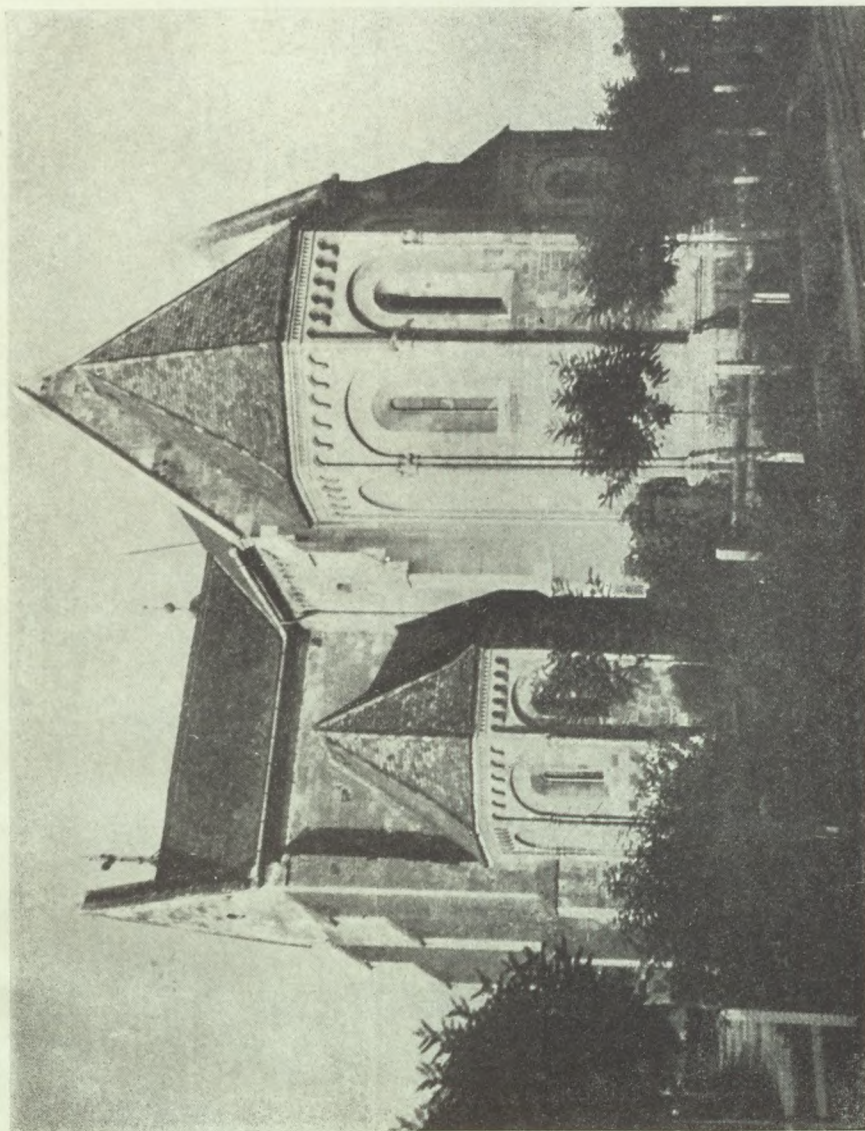

14. Ócsa. A református templom szentélye a helyreállítás előtt.

Ezt a templomot a premonstreiek építették a XIII. sz. első negyedében. Első restaurálója, Tandor Ottó a főapszis felfalazását távolította el, miáltal annak különállása jobban érvényesül. A hármás szentély alakja közeli rokonságban van a bényi temploméval.

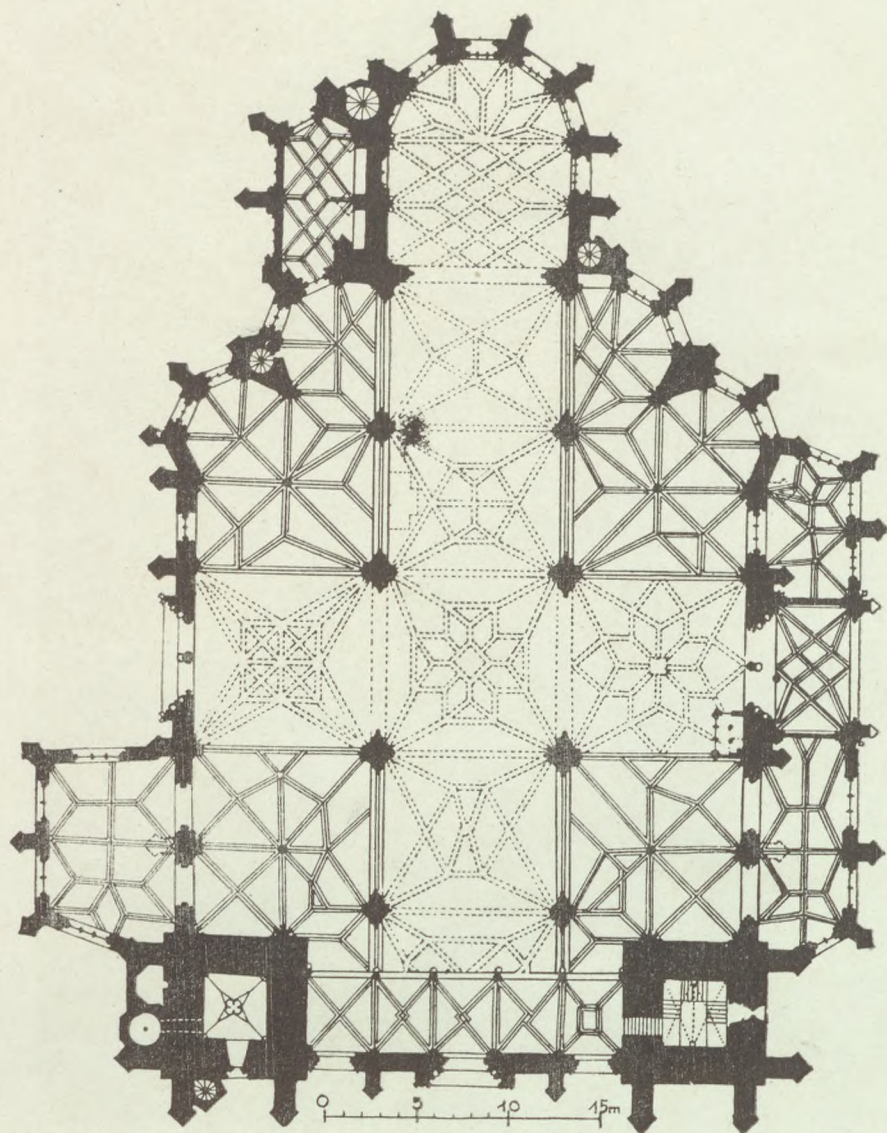

15. Ócsa. A református templom szentélye a helyreállítás után.

A templom második restaurálója Foerk Ernő volt. Ő építette fel a nyugati tornyok felső emeletét. Mindkét helyreállítás tiszteletben tartotta a régi formákat és így megfelelt a mai helyreállítási felfogásnak. Az Alföldön egyedülálló kőműemlékünk a román stílus korából.

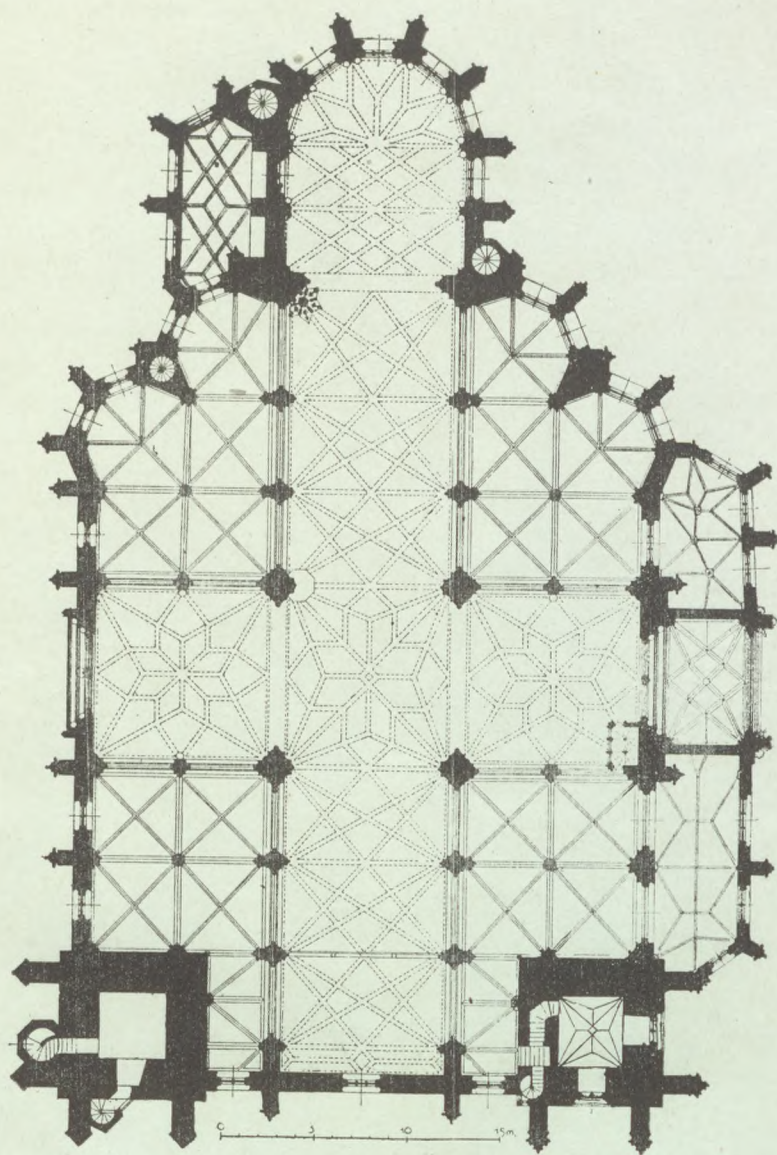

16. Kassa. A székesegyház alaprajza a restaurálás előtt.

A templom sajátos, szinte centrálisnak mondható alaprajza a francia braisne-i St. Yved és a trieri Liebfrauen templom mintáját követi, bár nem szolgailag, hanem önálló, érdekes alakításban. A XIV–XV. sz.-ban épült templomhoz később néhány későgót kápolnát csatoltak. A távoli pillérállások szerkezeti veszélyt jelentettek. Ez indította Steindl Imrét, a restaurálás vezetőjét, az alaprajz megváltoztatására.

17. Kassa. A székesegyház alaprajza a restaurálás után.

A Steindl Imre műegyetemi tanár által alkotott új alaprajz a szerkezeti összefüggés észszerű példája. Az 1878—96-ban végzett helyreállítás ugyan a mai elveknek nem felel meg, de esztétikai szempontból kielégítő volt. Lényeges eltérés a régi alaprajzhoz az, hogy az északi kápolnát eltávolították.

18. Kassa. A székesegyház északnyugatról, a restaurálás előtt.

A székesegyház régi képét összehasonlítva a mai templomával (19. kép) feltűnik, hogy ott hiányzik az északi kápolna, melynek kiálló tetőzete a vízlevezetést nagyon megnehezítette. Egyébként a homlokzatokon a régi gazdag formákat követték. A restaurálás kérdését bővebben tárgyalja a szöveg az 5. és a 16–17. oldalon.

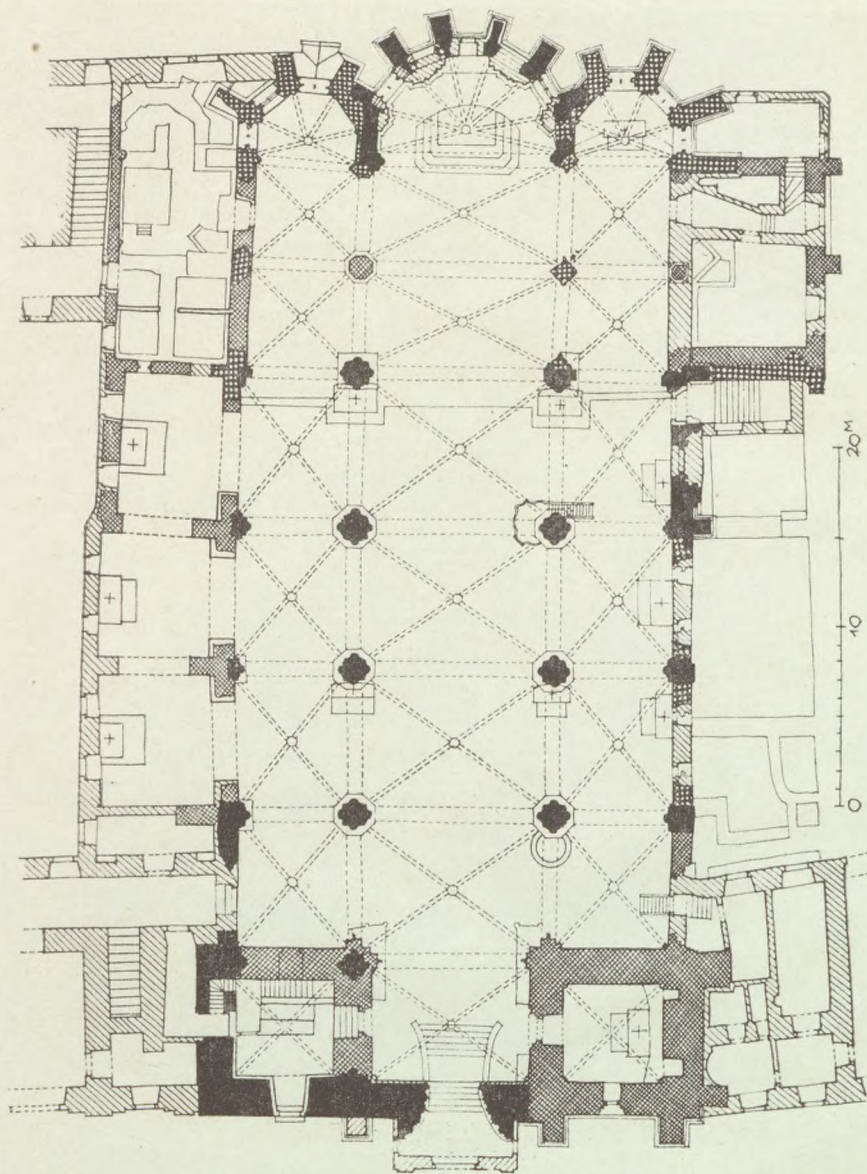

19. Kassa. A székesegyház északnyugatról, a restaurálás után.

A székesegyház északnyugati, Kassa városa által emelt tornya megőrizte XVIII. sz.-i barokk sisakját, a délnyugati Mátyás-torony csomakán maradt.

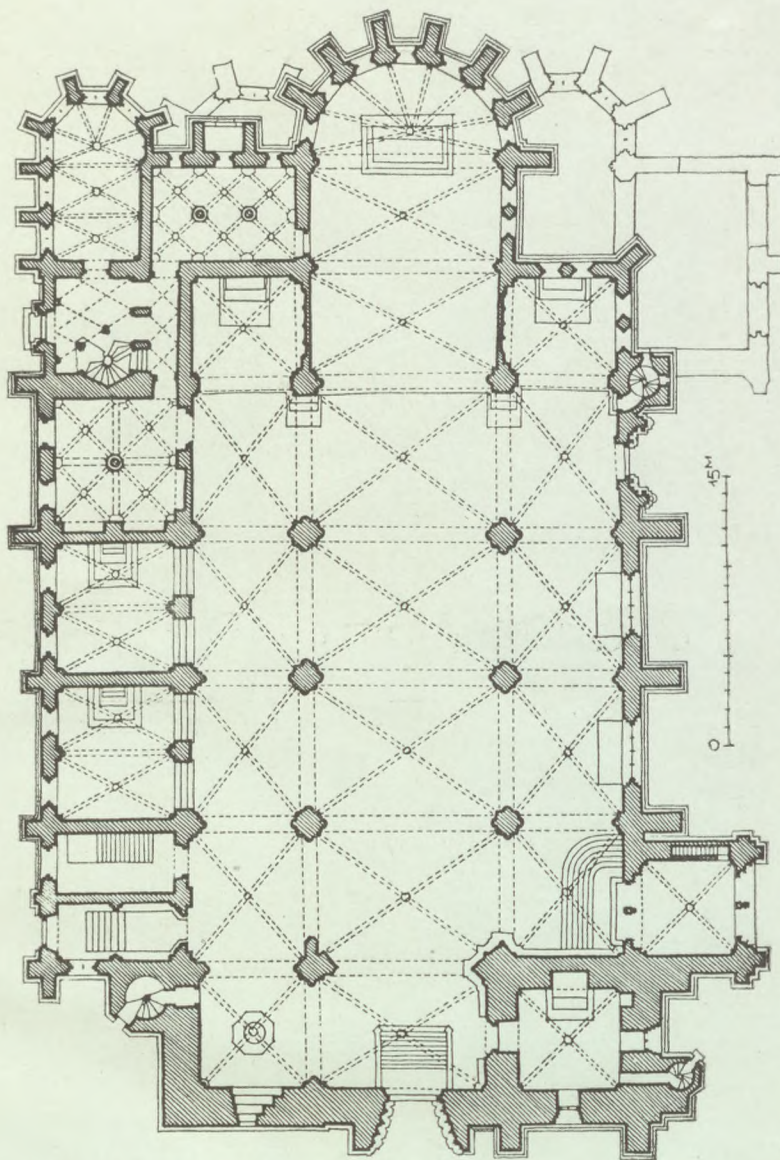

20. Budapest. A koronázó főtemplom alaprajza a restaurálás előtt.

A XIII. sz. közepén megkezdett templom az idők folyamán sok átalakításon ment keresztül és a török időben is sokat szenvedett. Rajzunk a különböző átépítéseket és az alaprajz szabálytalanságát (az északi fal kihajlását) jól mutatja.

21. Budapest. A koronázó főtemplom alaprajza a restaurálás után.

A főtemplom „stilszerű restaurálását“ I. Ferenc József 1873-ban hagyta jóvá. De abból, miként azt az itt bemutatott alaprajz is igazolja, újjáépítés lett. Lényeges változtatás történt különösen a templom keleti részén, ahol megszűnt a két mellékhajó sokszögű záródása és helyettük új kápolna, sekrestye és királyi oratórium épült.

22. Budapest. A koronázó főtemplom nyugati homlokzata újjáépítés előtt.

A 22. és 23. kép feltűnően érzékelteti a régi és új állapot közti különbséget.

23. Budapest. A koronázó főtemplom nyugati homlokzata az újjáépítés után.
A főtemplom újjáalakított főhomlokzata tanúsítja Schulek Frigyes mesteri készségét.

24. Pécs. A székesegyház déli homlokzata *Pollák Mihály* restaurálása (1805–27.) után.

25. Pécs. A székesegyház déli homlokzata, a *Schmidt-féle*, 1882–91-ben végzett újjáépítés után.

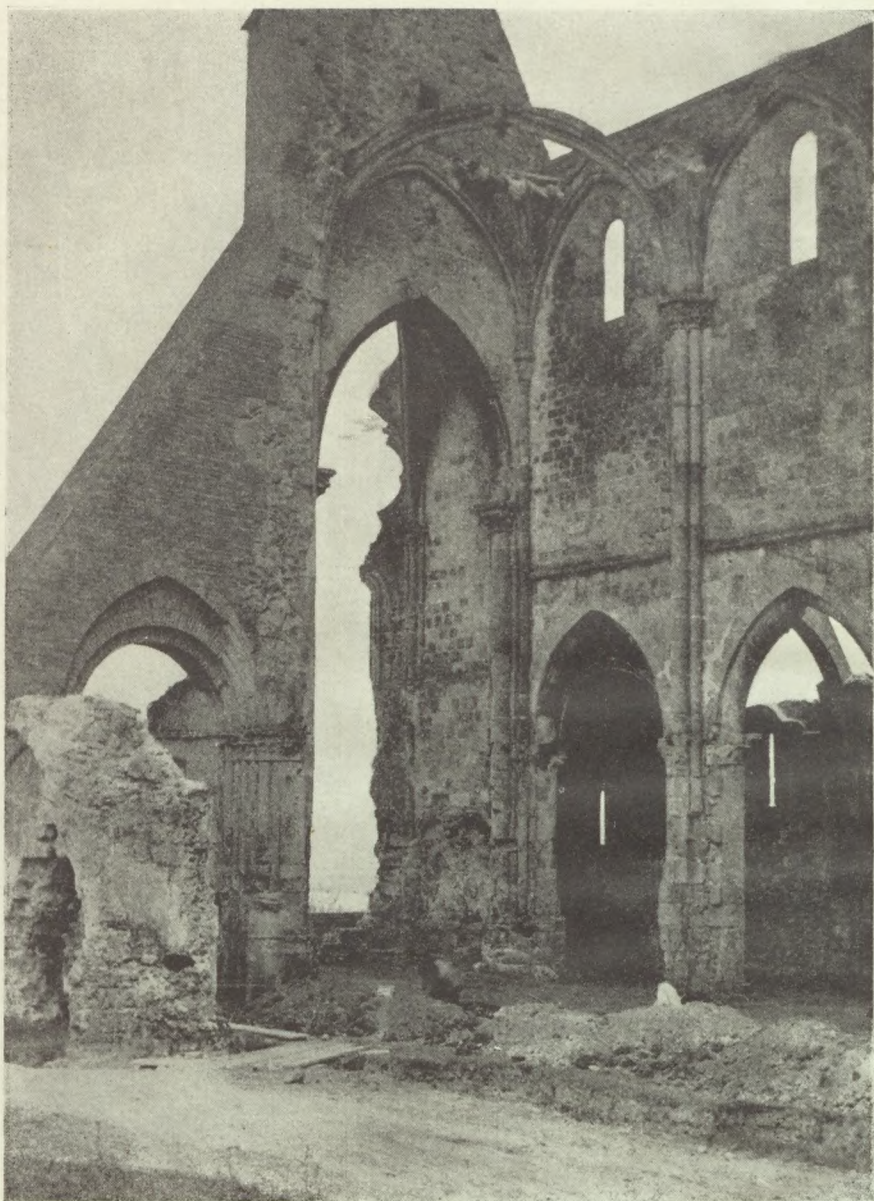

26. **Feldebrő.** A róm. kat. templom északi oldala mutatja a vakolatleverés nagyszerű eredményeit. A barokkori vakolat alól előtűntek a XI. és XII. századi formák.

A tanulságos vakolatleverést dr. Lux Kálmán végeztette el.

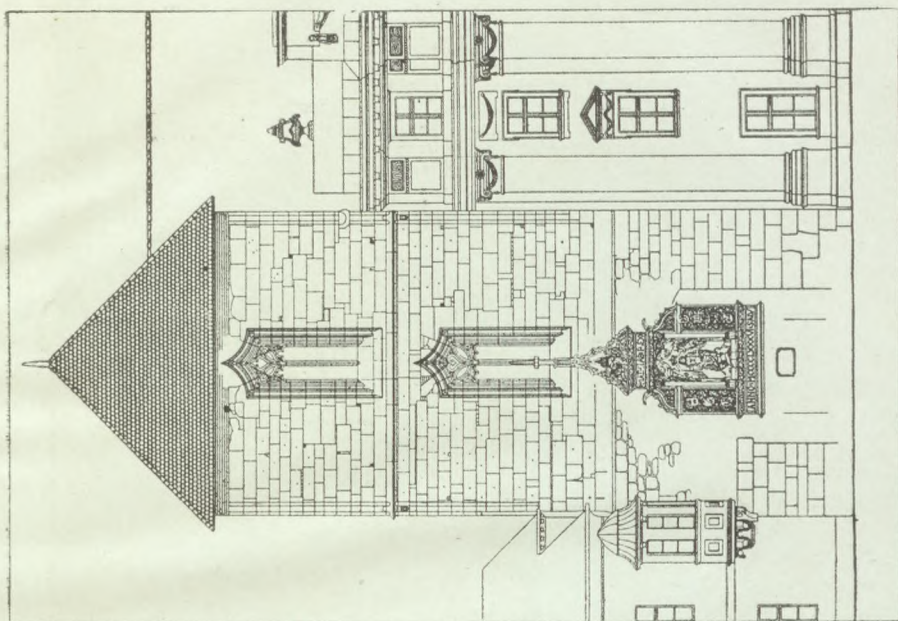

27. Zsámbék. Az egykori premontrei templom romjai *Möller István* útmutatására végzett biztosító munka után. Az aláfalazás a kőanyagtól eltérő anyaggal — téglával történt.

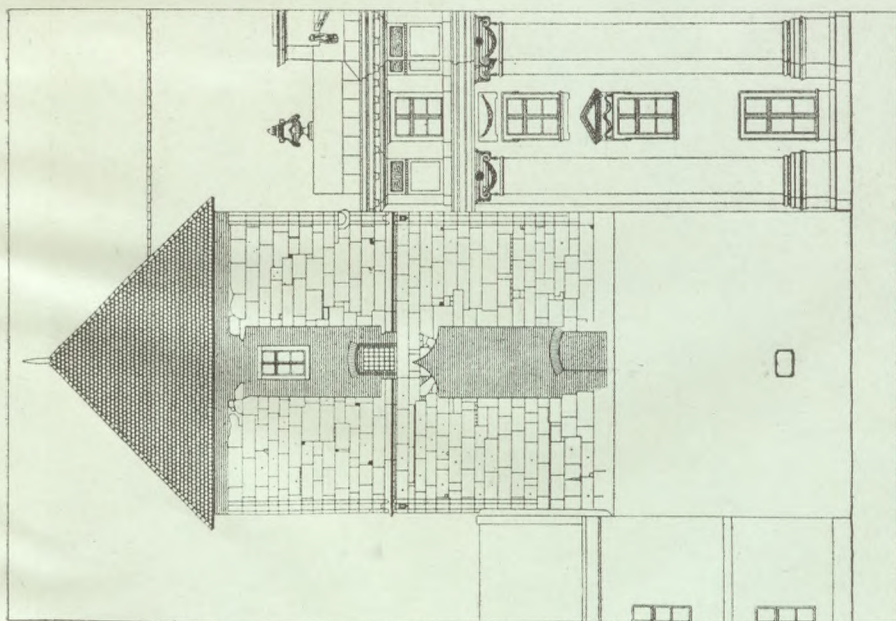
Möller István, volt műegyetemi tanár, több mint ötven éve alkalmazta a mai helyreállítás és biztosító munka helyes elveit.

29. Budapest. A budavári Szent Miklós torony a helyreállítás után.

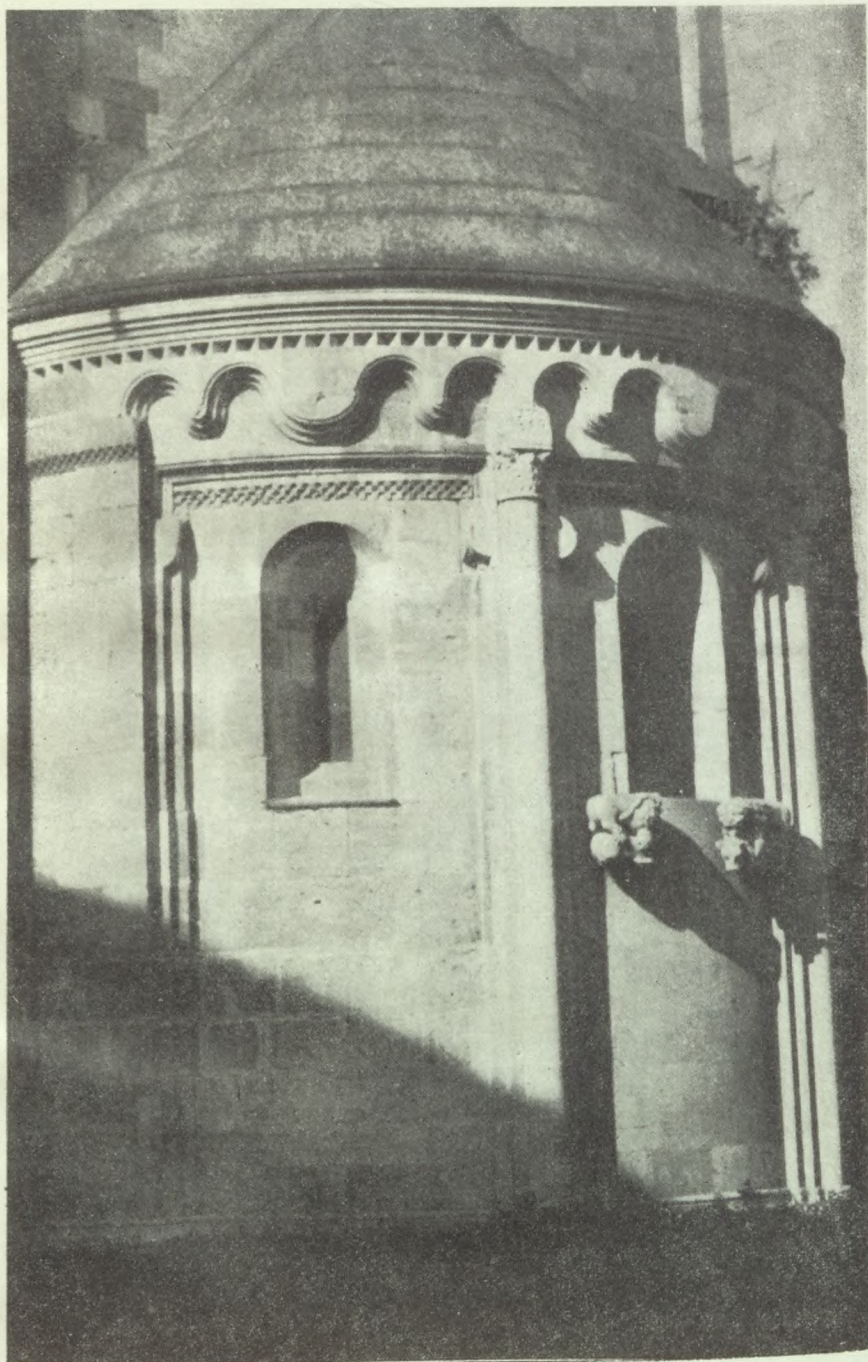
28. Budapest. A budavári Szent Miklós torony a helyreállítás előtt.

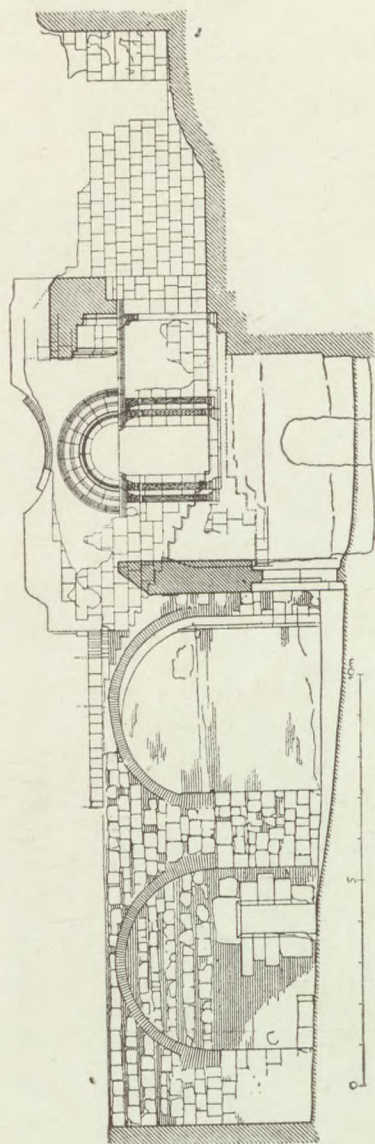
30. Gyulafehérvár. A románkori székesegyház déli mellékszisa a helyreállítás előtt.

31. Gyulafehérvár. A székesegyház déli mellékapzisa a helyreállítás után.

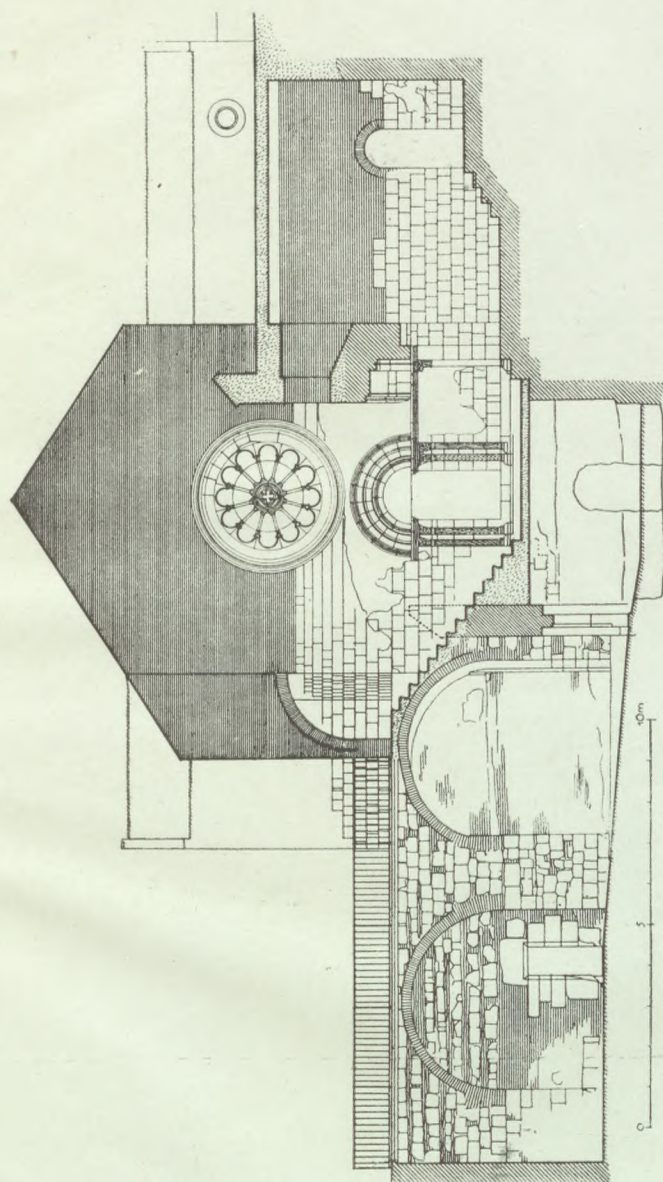

32. Esztergom. A királyi várkápolna homlokzata a helyreállítás előtt.

A királyi várkápolnát a vár többi helyiségeivel együtt a XVI. században földdel feltöltötték. A feltárás mindezt napvilágra hozta. Belől a két árkádíves fal a kis udvart határolja. Az egyik íven nyugvó reneszánsz kori lépcső a románstílusú várkápolnához vezetett, ahonnan továbbmenve az egykori királyi lakóhelyiségekhez juthatunk. A díszes tagozású kápolnkapuzat fölött az egykori nagy rozsaablak alsó része látszik. A román kori része a királyi várnak faragott kövekből készült.

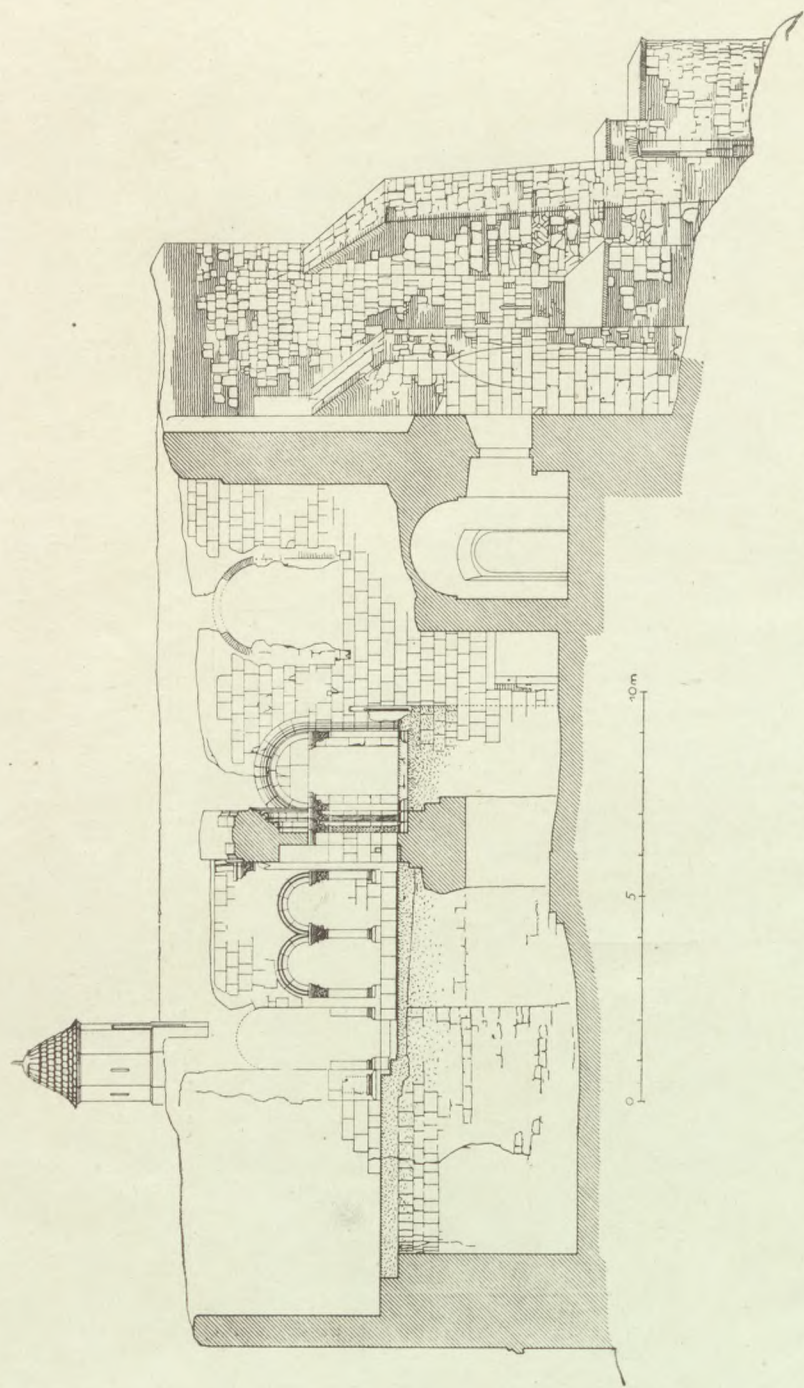

33. Esztergom. A királyi várkápolna homlokzata a helyreállítás után.

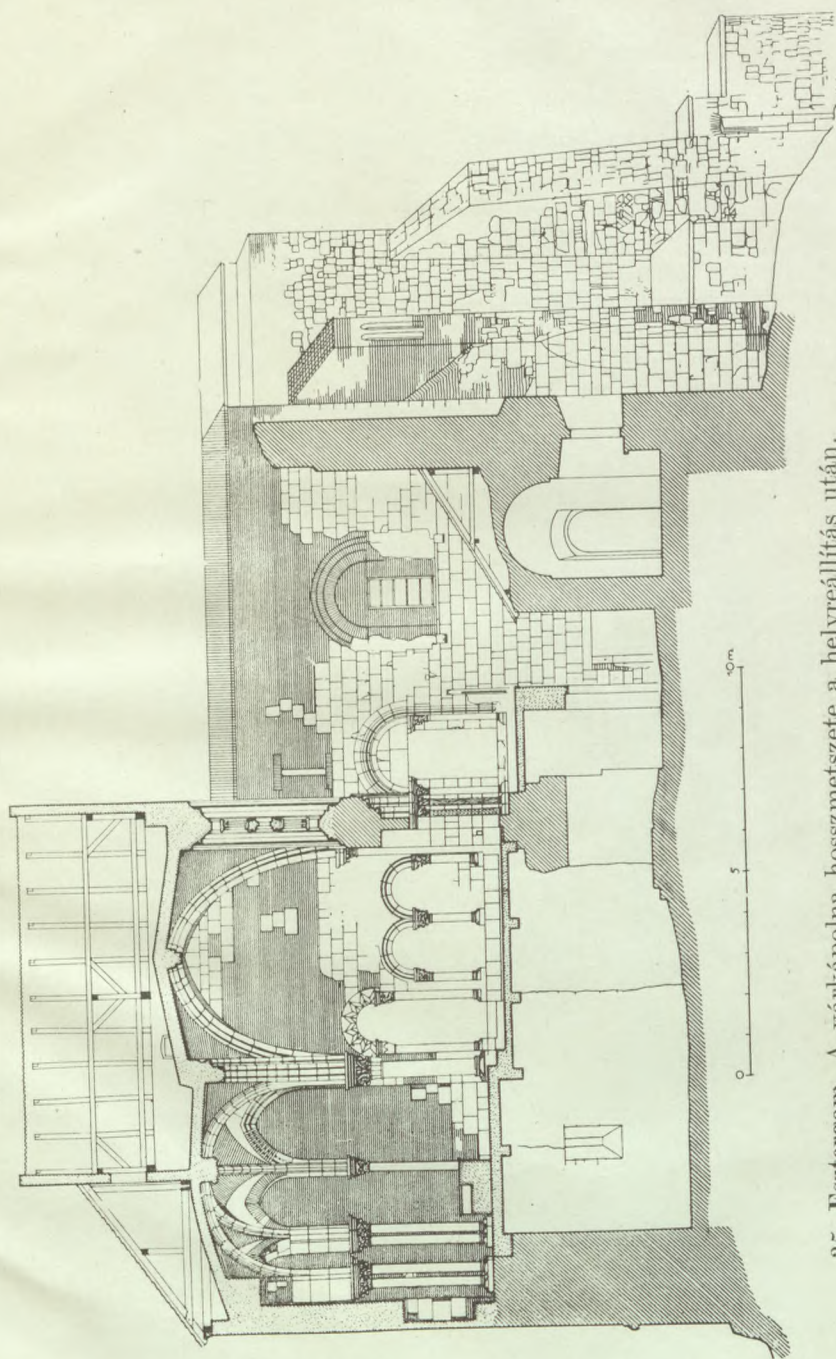
A helyreállítás rajza világosan mutatja a pótlásokat. A nagy, négy méter átmérőjű kettős-küllős rózsaablak részletei az ásásokok alkalmával előkerültek, a többi falazás viszont téglából épült, hogy így az eltérés a régi és az új rész közt feltűnőbb legyen.

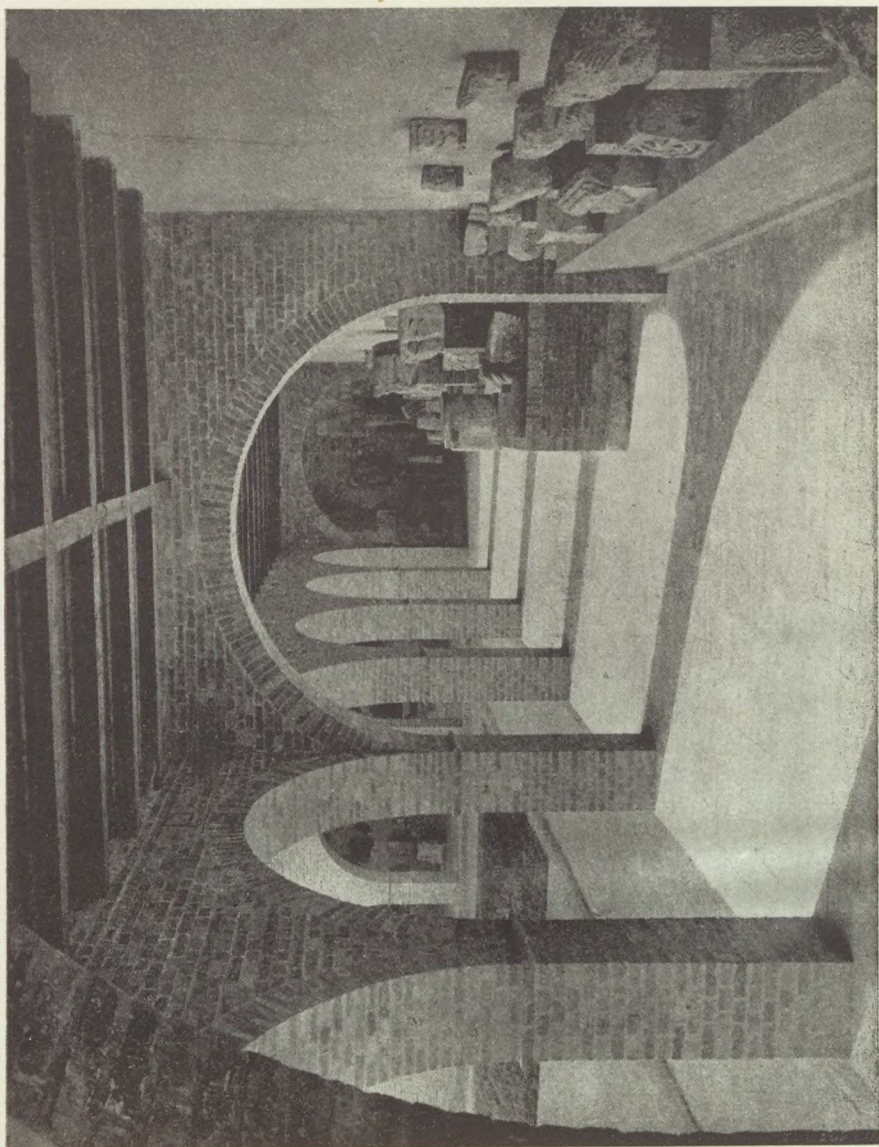
34. Esztergom. A várkapolna hosszmetezete a helyreállítás előtt.

35. Esztergom. A várkapolna hosszmetezete a helyreállítás után.

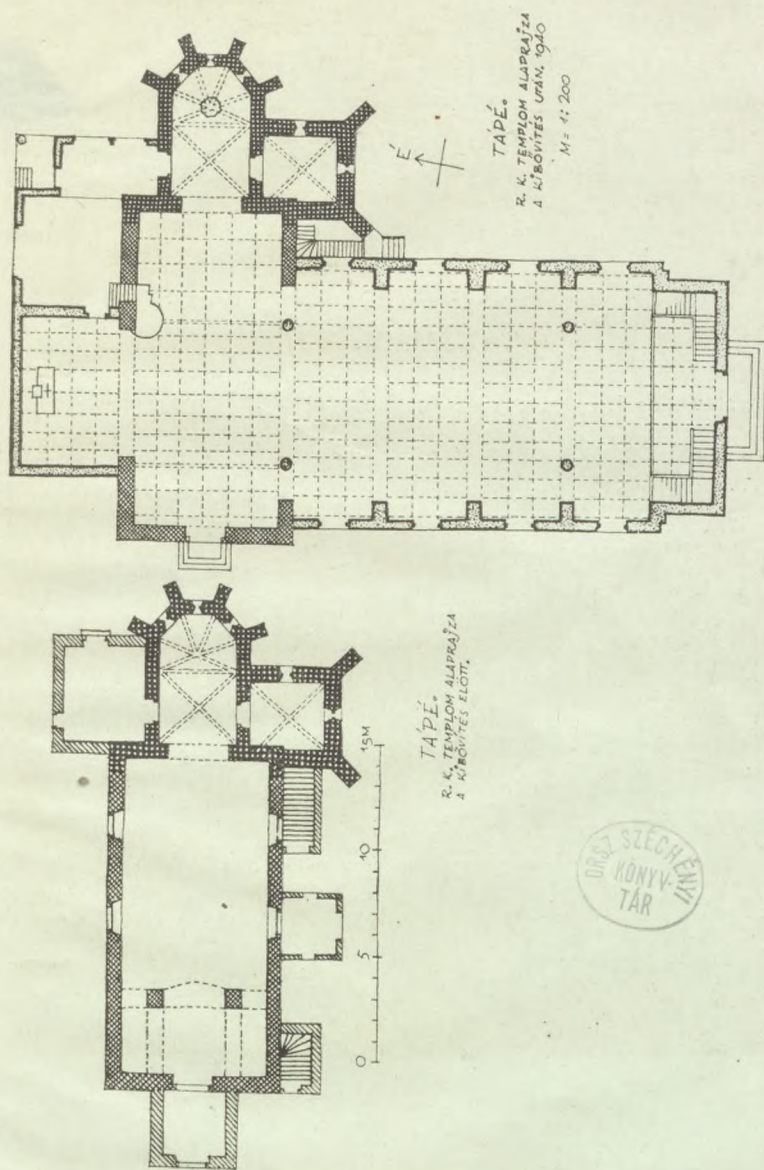

36. Székesfehérvár. Kőtár az egykori királyi templom köveivel.

A háborúk viharában elpusztult régi műemlékeink maradványainak megőrzését mintaszerűen oldották meg Székesfehérvárott, ahol az elpusztult egykori királyi templom köveit árkádós építményben, jól áttekinthetően helyezték el. Ezt az építményt dr. Lux Géza tervezte.

37. Tápió. Róm. kat. templom alaprajza a kibővítés előtt és után. A régi templom hangulatához illeszkedő új forma példája.

TARTALOM.

	Oldal
A műemlékrestaurálás I.	1
II.	11
Irodalom	24
Képek: 1—37.	25

Kiadásért felelős: Csányi Károly.

41.930. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

A Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai:

ÉPÍTÉSZET:

2. sz. **Kotsis I.:** Közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban.
5. sz. **Kotsis E.:** A mezőgazdasági építészet időszerű kérdései.
6. sz. **Korompay:** Városrendezési korszerű kérdések. I. rész.
12. sz. **Modrovich:** A központi fűtőberendezések legújabb fejlődése.
14. sz. **Kotsis E.:** Épületek becslése.
16. sz. **Kotsis I.:** Sorházak alaprajzi megoldásai.
17. sz. **Kismarty-Lechner:** A katolikus templomépítés liturgiai követelményei.
18. sz. **Müller:** Középipítkezések lebonyolítása.
19. sz. **Csányi:** A műemlékrestaurálás.
20. sz. **Vörösmarty:** A magyar paraszt háza és házatája. Telepítés.
21. sz. **Kotsis E.:** Újabb építésmódok és ezek tanulságai.
22. sz. **Gothárd—Jankó:** Üdülők, sportszállók tervezése és építése.
24. sz. **Sándy:** Szabványosítás az építészetben.
25. sz. **Kós:** Székely népi építészet.
26. sz. **Kiss:** A magyar falu épületeinek stílusa.
27. sz. **Friedrich:** Monumentális építészet az új klasszicizmusban.
28. sz. **Jakabffy:** Nézőtér, színpad, díszlet.
29. sz. **Láczay:** A természetes építőkövek lemállása és a védekezés.
30. sz. **Kismarty—Lechner:** Magyar építőművészet a XIX. század második felében.
31. sz. **Möller:** Építési hibák és elkerülésük.

Beszerezhetők, illetve megrendelhetők:

vagy az Intézet 5670. számú postatakarékpénztári csekkszámlájára való befizetéssel.

